

УДК
888

Кыргыз Республикасынын билим жана маданият министрлиги
Бишкек гуманитардык университети

Жумалиев Ж., Ормонбекова А.

**КЫРГЫЗ
ДИАЛЕКТОЛОГИЯСЫ
БОЮНЧА
ХРЕСТОМАТИЯ**

Бишкек – 2003

Кыргыз Республикасынын билим жана маданият министрлиги
Бишкек гуманитардык университети

Жумалиев Ж., Ормонбекова А.

**КЫРГЫЗ ДИАЛЕКТОЛОГИЯСЫ
БОЮНЧА ХРЕСТОМАТИЯ**

*(Жогорку окуу жайларынын кыргыз филологиясы
факультетинин студенттери үчүн
окуу куралы)*

Бишкек — 2003

Китепти чыгарууга демөөр көрсөткөн
мекеме – “СЕБАТ” билим берүү борбору.

Жооптуу редактору:

Филол. и. канд. *Сыдыков С.С.*

Рецензенттер:

Филол. и. д-ру, проф. *Жапаров Ш.Б.*

Филол. и. канд., проф. *Бейшекеев Н.Б.*

*КММ
4/С/К
МС 88*
Ж – 88
44163.25-5
Жумалиев Ж., Ормонбекова А.

Кыргыз диалектологиясы боюнча хрестоматия.: Жогорку окуу жайларынын кыргыз филологиясы факультетинин студенттери үчүн окуу куралы. – Б.: «Бийиктик», 2004. – 136 б.

ISBN 9967-410-64-7

Эмгекте Кыргызстан, Өзбекстан, Тажикстан, Казакстан, Ооганстан, Кытай, Түркия өлкөлөрүндө туруктуу жашап келаткан кыргыздардан түрлүү изилдөөчүлөр тарабынан ар мезгилдерде жыйналган сөздөр, сөз тизмектери, сүйлөмдөр, тексттер сыяктуу тилдик материалдар оригиналдан өзгөртүлбөй берилди. Камтылган материалдарда жер-жерлердеги кыргыз турмушундагы салт-санаага, үрп-адатка, жаратылыш, коом, дүйнө жөнүндөгү түшүнүктөрүнө байланыштуу окурмандарга бере турган кызыктуу материалдар да орун алган.

Китеп жогорку окуу жайларынын кыргыз филологиясы факультеттеринин студенттерине тилчи-окутуучуларына, аспиранттар менен илимий кызматкерлерге, мектептин тилчи-мугалимдерине жана ар жерде туруктуу жашаган кыргыздардын тили, турмушу тууралуу маалымат алууну көздөгөн окурмандарга арналат.

Ж 4602040000-03
ISBN 9967-410-64-7

ББК 81.2- 93

© Жумалиев Ж., Ормонбекова А., 2003

© БГУ, 2003

656066

КИРИШ СӨЗ

Көп жылдар бою Кыргызстандын түрлүү райондоруна жана анын чегинен тышкары жерлерге уюшулган диалектологиялык экспедиция, иш сапарлардын, студенттердин диалектологиялык практикага баруусунун натыйжасында Кыргыз Илимдер Академиясынын Тил илими институтунун диалектология фондусунда, ошондой эле ЖОЖдордун филология факультеттеринде бүгүнкү күндө ары өтө кызык, ары өтө бай, сапаты жана көлөмү жагынан мактоого арзырлык тилдик материалдар топтолуп калды. Андан тышкары бул жылдардын ичинде тилчилер Юдахин К.К., Батманов И.А., Шүкүров Ж., Юнусалиев Б.М, Ахматов Т.К., Бакинова Г., Абдулдаев Э., Бейшекеев Н., Кондучалова С., Жапаров Ш. ж.б. окумуштуу-диалектологдордун жер-жерлердеги кыргыз говорлоруна арналган бир катар монографиялары тиркеме тексттери менен, көптөгөн илимий макалалары жарыяланды, Ооганстан, Кытай сыяктуу чет жерлерде жайгашкан кыргыздардын тили тууралуу да эмгектер жарык көрдү¹. Жакында Түркия кыргыздарынан магнитофон тасмасына жазылып келген материалдар да колубузга тийди.² Азыркы кезекте бу материалдарды топтоштуруп бир тартипке, системага салуу жана аларды ыкчамыраак жарыялоо маселеси I-планга чыкты. Диалектилик материалдарды жарыялоо маселеси тууралуу академик К.К. Юдахин мындан 30 жыл мурда баарыбызды ойлонто турган төмөнкүдөй бир жакшы ойду ортого салган: “Илим үчүн, келечектеги чөйрөлөр үчүн азыркы кезде кол жеткен, балким өзүбүз угуп, бирок диалектилик мүнөзгө ээ болгон байлыктарды кагазга түшүрүп, мурас кылып койсок залалы болобу? Жок, биз, тескерисинче, келечекки муундар үчүн тилдик -диалектилик байлыктарды чогултуп жыйноого, жарыялоого милдеттүүбүз. Муну унутуп калуу келечектегилер үчүн айыпка калгандык болор эле. Бул диалектилик өзгөчөлүктөрдү тез чогултуп, тез жарыялоого

¹ Караныз ал тууралуу: Тенишев Э.Р. О языке уезда Фуую (КНР)// Вопросы языкознания. №1, 1966, 88-89; Реми Дор – Афгандык Памирдеги кыргыздар. Түркологиялык изилдөөнү өнүктүрүүчү ассоциация (Француз тилинде).- Париж, 1975; Юха Янхунен /Хелсинки/ Поездка к маньчжурским кыргызам// Известия Академии наук Республика Кыргызстан. Общественные науки. №3, 1991, 54-59-б., ж.б.

² Мындай материалдар белгилүү топонимист К.Конкобаевден алынды.

шашылуубуз керек.¹ Константин Кузмич айткан бу сөздүн чындык экенинде калет жок.

Себеп дегенде, диалектилик тексттерди жарыялаганда, биринчиден, жалпы кыргыз тилинин өзгөчө түрү, диалектилик тилдин нормалары, жергиликтүү тилдик өзгөчөлүктөрү бар жер-жерлердеги кыргыздардын күндөлүк оозеки речи кагазга, б.а. жазма түрүнө айландырылат. Экинчиден, кыргыз адабий тилинин жылмалоочу /нивелировкалоочу/ үзгүлтүксүз таасиринен улам Кыргызстандагы диалектилик өзгөчөлүктөр келечекте азайган же биротоло жоюлган жана Кыргызстандан тышкары кыргыздарда андай өзгөчөлүктөр көбөйгөн заманда жазма түрүнө айландырылган диалектилик тексттердин баасы кыргыз тилинин, диалектилеринин тарыхын изилдөөдө ого бетер жогорулайт, б.а., академик К.К. Юдахин айткандай, кыргыз речинин жер-жерлердеги түрлүү үлгүлөрү иретинде алар келечек муундар үчүн сакталып калынган баалуу жазма эстелик, мурас катары кызмат өтөрү шексиз. Бирок диалектилик байлыктарды келечек муундарга мурас катары гана жарыялабастан, бүгүнкү күндө алардын практикалык мааниси жөнүндө да ойлонууга тийишпиз. Колубузда азыр ушундай бай материал сакталып турганы менен кыргыз филологиясы факультеттеринин студенттери үчүн алиге чейин диалектологиялык хрестоматия түзүлө электиги бизди өкүндүрүп келет. Орус тил илиминде мындай бир нече хрестоматия, диалектилик материалдар боюнча көнүгүүлөр жыйнактары алда качан жарык көрүп², жогорку окуу жайларында окуу куралы катары кызмат өтөп, практикаланып турса дагы түрк тилдеринде, анын ичинде кыргыз тилинде, бул багыттагы иштер азырынча колго алынбаган же башталыш абалында гана турат. Коюлган маселенин жогоркудай жактарын авторлор эске тутуп жер-жерлердеги кыргыз говорлорунан жыйналган оозеки речтин үзүндүлөрүн, бөлүктөрүн жарыялоо менен студенттерге ылайыктуу окуу куралын түзүүгө аракет жасашты. Окуу куралына Кыргызстандын аймагында жана Өзбекстан, Казакстан, Тажикстан, Ооганстан, Кытай, Түркия өлкөлөрүндө мурдатан бери туруктуу жашап келаткан кыргыздардын оозеки речинин үлгүлөрү, аларга мүнөздүү өзгө-

¹ Юдахин К.К. Баш сөз // Мукамбаев Ж. Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү. — Фрунзе: Илим, 1972, 7-б.

² Карануз ал жөнүндө: Мельниченко Г.Г. Хрестоматия по русской диалектологии. — М., 1985; О.Р. Горшкова, Т.А. Хмелевская - Сборник задач и упражнений по русской диалектологии. — М., 1986. ж.б.

чөлүктөрдү¹ чагылдыра турган, жанр жагынан ар түрдүү тексттер,² сүйлөмдөр, сөз тизмектери ж.б. киргизилди. Жер-жерлердеги кыргыз речиндеги өзгөчөлүктөрдү байкоого кызыккан студенттерге жана окурмандарга ылайыкталган бул окуу куралынын түзүлүшүнө диалектолог-жыйноочулар, филолог студенттер тарабынан түрлүү жылдарда речти кол менен же аны магнитофон тасмасына түшүрүү ыкмалары аркылуу жазылып, Кыргыз ИАнын Тил илими институтунун, БГУнун диалектологиялык фондурларында сакталып келаткан, ошондой эле авторлордун өзү жыйнаган материалдары, мурда жарыяланган диалектологиялык эмгектерде берилген тиркемедеги тексттер, сүйлөмдөр негиз болуп алынды. Диалектологиялык фондудагы материалдарда күндөлүк турмуштиричиликтин түрлүү тармактарын камтыган диалог түрүндөгү тексттер адатта аз учурайт. Ошого байланыштуу бул китепке баяндама мүнөзүндөгү тексттерге көбүрөөк орун берилди. Бирок студенттерге мындай учурларда (диалектилерге мүнөздүү диалогдун үлгүлөрүнүн ордуна) жергиликтүү колоритти, духту, тагыраак чагылдыруу максатында диалектизмдерди арбын колдонуп жазган жазуучулардын, журналисттердин айрым чыгармаларынан үзүндүлөрдү окуу процессинин ылайыгына, шартына жараша пайдаланууга сунуш кылынат.

Диалектология предмети жогорку окуу жайларынын экинчи курсунда окулат. Бирок 2-курс экенине карабастан буларды тил илимине жаңыдан гана аралашып жаткан студент катары караган он. Анткени, көнүп, адеп “бышы кулак” болгон реч чөйрөсүндөгү тигиндей же мындай өзгөчөлүктөрдү алар адатта шыдыр ажырата албайт, көп учурларда андайларды байкабай калышы ыктымал. Ошого байланыштуу бул китеп диалектологиялык практикага чыгар алдында же анын учурунда кандай материалдарды топтоп, аларды кандайча транскрипциялап жазуу керектиги боюнча да студенттерге багыт бере турган окуу куралынын кызматын өтөйт. Ошону менен бирге андай диалектилик өзгөчөлүктөрдү учурунда байкоо келечекте сабак өтө турган тилчи мугалимдер үчүн да маанилүү. Диалектологиялык хрестоматиядан студент өзүнө тааныш жана тааныш эмес тилдик фактыларга: түшүнүксүз сөздөргө, алардын өзгөчө айтылуусуна, жа-

¹ Өзгөчөлүктөр колдо болгон факты-материалдардын негизинде гана көрсөтүлдү.

² Текст кыргыз жашаган баардык кыштактардан алынбастан, говорлорго мүнөздүү өзгөчөлүктөрдү же жалпылыктарды сактаган кыштактар боюнча берилди.

зылышына, сөздөрдүн түрлүү формаларына, маанилерине, синтаксистик түзүлүштөрүнө ж.б. күбө болот. Ушулардын баары студент тарабынан тиешелүү талдоого алынышы керек, ал болсо студенттин тилдик түшүнүгүнүн кеңейишине, тилдик өзгөчөлүктөрдү туя билүү сезиминин курчушуна белгилүү даражада өбөлгө түзөт деп ойлойбуз. Диалектологиялык тексттер тилдик туюмдун өрчүшүнө гана өбөлгө түзбөстөн, таанып-билүү, тааныштыруу, мүмкүнчүлүктөрүнө да ээ. Алсак, жарыяланган материалдардан студенттер ар бир аймакка мүнөздүү болгон салттар, оюн-зоок, оокат-аш, кийим-кечек, колдонгон буюм-терим, флора, фауна, дүйнө, аалам ж.б. түшүнүктөрү жөнүндө кыскача маалыматтарды ала алышат. Хрестоматиядагы мындай тексттерди студенттер курстук, семинардык жана дипломдук иштерди жазууда, ошондой эле келечек иштеринде, алсак мектептеги лингвистикалык викториналарды уюштурууга карата атайын фактыларды тандап алууда, диалектологиялык кружоктун сабактарындагы чакан кабарларды даярдоодо пайдаланса болот. Бул айтылгандардан тышкары диалектилик сөздөрдүн хрестоматиясын жарыялоо менен бирге студенттерге, филологдорго, илимпоздорго гана эмес, журналист, жазуучуларга, басма сөз кызматкерлерине да эне тилдин диалектилик байлыгы менен таанышууга, илимий изилдөөлөрдү жүргүзүүгө, практикалык маселелерди чечүүгө белгилүү өлчөмдө шарт түзүлмөкчү демекчибиз.

Китептеги факты-материал кыргыз тилинин негизги диалектилери, диалектинин говорлору боюнча топтоштурулуп, Кыргызстан: түндүк диалект, түштүк-чыгыш диалект, түштүк-батыш диалект¹, Кыргызстандан тышкаркы жерлердеги кыргыз говорлору тартибинде жайгаштырылды. Мурда жарыяланган-жарыяланбагандыгына карабастан хрестоматиядагы көлөмдүү же өзгөчөлөнгөн тексттер гана жазылган орду /дареги/, кимден, качан, ким тарабынан жазылып алынгандыгы сыяктуу маалыматтар менен коштолуп берилди. Ал эми көлөмү аз, айрым-айрым үзүндү сөз айкаштары, сүйлөмдөр түрүндөгүлөргө кайсы жерден, кимден жазып алынганы жөнүндө гана чакан маалыматтарды берүү менен чектелдик. Тексттер² кыргыз диалектологиясын-

¹ Диалектилик материалдарды мындай тартипте жайгаштырууда акад. Б.М. Юнусалиевдин кыргыз диалектилерине берген классификациясы негиз болуп алынды.

² Бирок бир катар жөндүү себептерден улам Ооганстан, Кытай кыргыздарынын, ошондой эле 50-60-жылдары жыйналган материалдары сунуш кылынган транскрипцияга салынбай түп нуска боюнча берилди.

да колдонулуп келаткан транскрипциялык алфавитке салынып берилди.

Китепке киргизилген диалектилик материалдар алдыда айтылгандай эки түрлүү ыкма: кол менен жазуу жана магнитофон тасмасына жазуу жолдору аркылуу жыйналган. Мунун биринчи, кол менен кагазга түшүрүү ыкмасы диалектилик речтин мазмунун, тыбыштык түзүлүшүнүн сүрөтүн толугу бойдон чагылдыра албайт, анын үзүндүлөрүн, же жалпы сөлөкөтүн гана бериши мүмкүн. Иш жүзүндө диалектологиялык фондудагы тексттердин басымдуу бөлүгү информантты сураганда же аны менен аңгемелешкенде кагазга түшүрүлгөн кол жазмалар болуп эсептелет. Анда дагы кагазга канчалык так түшүрүлдү деп эсептелгенине карабастан оригиналдай боло албайт, ал жазып жаткан диалектологдун даярдыгына, материалды кабыл алуу, тез жазуу жөндөмдүүлүгүнө, информантты тандап алуусуна, материалды жазуу шартына ж.б.у.с. сапаттарына жараша гана анын “жараткан чыгармасы” болушу мүмкүн. Бу жагынан материалды магнитофон тасмасына түшүрүү ыкмасынын артыкчылыгы айтпаса да белгилүү жана аны оригиналдын нак өзү, магнит тасмасынан кагазга транскрипцияланган көчүрмө-сүрөтү катары кабыл алса да болот. Анда жергиликтүү тилдин кайталангыс бай колорити, речь агымындагы тыбыштык өзгөрүүлөр, сөз айкаштары, сүйлөмдүн курулушу, бүтүндөй келки-келки тексттер, түрлүү баяндамалар интонациясы менен тасмага өзгөрүүсүз, так түшүрүлөт. Ошондуктан тексттерди, диалогдорду келки бойдон хрестоматияга кийирүүдө магнитофон тасмасына түшүрүлгөн материалдарды пайдалануудан артык ыкма азырынча табыла элек. Өкүнүчтүүсү мындай жол менен жыйналган материалдар өтө эле аз. Бирок лексикалык тематикалык топтогу сөздөрдүн, грамматикалык формалардын маанилерин ачууда, айрым сөздөрдүн тыбыштык түзүлүшүн, тыбыш менен фонемаларды ажыратууда келки текстти магнитофонго жазуу ыкмасы жетишсиздик кылат. Андай учурларда дасыккан же тажрыйбалуу диалектологдордун “кол менен жазылган” материалдарынын баасы жогору турат. Алсак, К.К. Юдахиндин “Лейлек материалдарынан”, Ж.Шүкүровдун “Алайлык кыргыз говорлорунун материалдары”, Б.М. Юнусалиевдин, Ж. Мукамбаевдин, Г. Бакинованын, Ш.Жапаровдун, Т.К. Ахматовдун, Э.Абдулдаевдин, Н.Бейшекеев жана ошондой эле Э.Р.Тенишев, Ху Чжен Хуа, В.В. Радлов сыяктуу окумуштуулардын чет жердеги, айрыкча мындан көп кылымдар мурда кыргыздын негизги массасынан

ажырап, алыста калган Фуюй сыяктуу кыргыздардын речин жыйнаган материалдары өзгөчө баалуу. Мындан 100 жыл мурун кыргыз речин кагазга түшүргөн жыйноочулардын материалдары да кыргыз тилинин тарыхын изилдөөдөгү улуттук тилибиздин көөнөрбөс алтын казынасы болуп эсептелет.

Жыйынтыктап айтканда, аталган эки ыкманын көрсөтүлгөндөй ар бирине тиешелүү алгылыктуу жана кемчилик жактарына карабастан алар бирин-бири толуктап, кошумчалап турушат. Ошол себептен, сунуш кылынган хрестоматияда алдыда аталган эки ыкма боюнча жыйналган материалдар өз ара ажыратылбай чогуу берилди.

Транскрипция

а, е, о, ө, у, ү, ы, и жана аа, ээ, оо, уу, үү – түшүндүрүүнү талап кылбайт.

ә – кең, бирок /а/дан куушураак, ачык, кыска үндүү: дәри, әсөл, нэк.

о – жарым кууш, бир аз эриндешкен кыска үндүү; чой, онор;

Б, в, г, д, ж, й, з, к, л, м, н, ң, п, р, с, т, ф, ч, ц, х, ш, – түшүндүрүүнү талап кылбайт.

v – эрин эринчил, тегерек жылчыкчыл жумшак үнсүз: ava, тавак.

г – терең түпчүл, жылчыкчыл, жумшак үнсүз : гыйла, карга;

к – терең түпчүл, жарылма, каткалан үнсүз: карга, карыш, кор.

f – эрин-эринчил, жылчыкчыл үнсүз: фаргоона, факат;

ж – уччул, жылчыкчыл, жумшак үнсүз: журнал, Жуков;

h – көмөкөйчүл, жылчыкчыл үнсүз: шаһар, маһалла;

Диакриттик жана башка шарттуу белгилер:

/_/_/ – кашаанын ичиндеги редуцияланган тыбыш: п/и/чок, п/у/шайман;

// – параллелдик форма: ал//ол, бал//әсел.

= – алмашып айтылуу: саман=заман, тайар=дайар;

>< – дан...ге, га...дан өтүү.

/ же, – фразадагы тыным /пауза/

// же – сүйлөм чеги.

... аягына чейин айтылбай калган ой, фраза.

[] – транскрипцияланган форма.

СУНУШ КЫЛЫНГАН АДАБИЯТТАР

а) Китептер

1. Абдулдаев Э. Кыргыз тилинин Чаткал говору. – Фрунзе, 1956, 137б.
2. Абдулдаев Э. Кыргыз говорлору (Жалпы мүнөздөмө). – Фрунзе: Илим, 1966, 127 б.
3. Абдулдаев Э., Мукамбаев Ж. Кыргыз диалектологиясынын очерки. – Фрунзе: Кыргызокуупедмамбас, 1959, 240 б.
4. Абдулдаев Э., Бакинова Г., Кондучалова С., Сыдыков С. Тянь-Шандык кыргыздардын тилиндеги өзгөчөлүктөр. – Фрунзе, 1962, 122 б.
5. Абдулдаев Э., Бакинова Г., Бейшекеев Н. Өзбекстандык кыргыздардын тилиндеги жергиликтүү өзгөчөлүктөр. – Фрунзе, 1962, 226 б.
6. Ахматов Т.К. Кыргыз тилинин Талас говору. – Фрунзе, 1959, 150 б.
7. Бакинова Г. Ысык-Көл говорунун материалдарынан. – Фрунзе, 1956, 123 б.
8. Бакинова Г. Кыргыз тилинин Ош говорлору. – Фрунзе, 1956, 126 б.
9. Бакинова Г., Кондучалова С., Сыдыков С. Кыргыз тилинин Жалал-Абад областынын говорлору. – Фрунзе, 1958, 174 б.
10. Бакинова Г., Кондучалова С., Сыдыков С. Кыргыз тилинин Чүй говору. – Фрунзе, 1959, 128 б.
11. Бакинова Г. Лексика диалектов киргизского языка в ареальном освещении. – Фрунзе: Илим, 1990, 88 б.
12. Батманов И. А. Северные диалекты киргизского языка. Вып. I. Опыт классификации северных диалектов киргизского языка. – Фрунзе, 1938, 25 б.
13. Бейшекеев Н. Казакстандагы кыргыздардын тилдик өзгөчөлүктөрү. – Фрунзе, 1964, 83 б.
14. Бекназаров К. Кыргыз жазуучуларынын чыгармаларындагы диалектизмдер. – Фрунзе: Илим, 1987, 150 б.
15. Жапаров Ш. Сыдыкова Т. Кыргыз тилинин диалектологиясы. – Б., 2001.
16. Жумалиев Ж. Анжиян кыргыздарынын тили. – Фрунзе: Илим, 1983, 237 б.
17. Жумалиев Ж. Фергана кыргыз говорлорунун лексикасы. – Бишкек: Илим, 1991, 136 б.

18. Кондучалова С. В.В. Радловдун жыйнаган материалдарындагы кыргыз тилинин фонетикалык өзгөчөлүктөрү. — Фрунзе, 1961, 106 б.

19. Кондучалова С. В.В. Радловдун жыйнаган материалдарындагы кыргыз тилинин лексикалык, грамматикалык өзгөчөлүктөрү. — Фрунзе, 1964, 96 б.

20. Мукамбаев Ж. Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү. — Фрунзе: Илим, 1972, 712 б.

21. Мукамбаев Ж. Кыргыз диалектологиясы жана фразеология. — Бишкек: Кыргызстан, 1998, 168 б.

22. Ормонбекова А. Кыргыз тилинин Тогуз-Торо говору. — Бишкек: Технология, 2001, 164 б.

23. Орузбаева Б. Кыргыз адабий тилинин жалпы элдик негизи жөнүндө. — Фрунзе: Илим, 1968. — 91 б.

24. Сыдыков Ж.К. Фонетическая структура современного киргизкого литературного языка и диалектов. — Фрунзе: Илим, 1990, 186 б.

25. Юнусалиев Б.М. Кыргыз диалектологиясы. — Фрунзе: Мектеп, 1971, 292 б.

б) Методикалык окуу куралдары

(Справочник, программа)

1. Бакинова Г. Диалектологиялык материалды жыйноо боюнча справочник. — Фрунзе, 1955, 51 б.

2. Дыйканов К. Кыргыз диалектологиясына программа. — Фрунзе, 1957, 7 б.

3. Жапаров Ш. Кыргыз диалектологиясы/ Филология факультеттеринин сырттан окуган студенттери үчүн методикалык окуу куралы. — Фрунзе: Мектеп, 1981, 64 б.

4. Жумалиев Ж. Диалектологиялык практика (Республикалык жогорку окуу жайларынын кыргыз филология факультеттеринин студенттери үчүн методикалык колдонмо). — Бишкек, 2001, 22 б.

5. Юнусалиев Б.М. Кыргыз диалектологиясы боюнча программа. — Фрунзе: КМУ, 1966, 4-басылышы, 14 б.

6. Кыргыз диалектологиясы боюнча практика өтүүнүн программасы жана методикалык көрсөтмө. 2-курстун студенттери үчүн. — Фрунзе: КМУ, 1988, 12 б.

в) Макалалар

1. Абдулдаев Э. Кыргыз говорундагы дифтонгулар жана алардын колдонулушу/ Кыргыз тилинин грамматикасынын жана лексикасынын очерктери. — Фрунзе: Илим, 1965, 42-51-б.

2. Бакинова Г. О цокающем говоре киргизского языка/ Звуковая и семантическая структура языка. — Фрунзе: Илим, 1975, 99-105-б.

3. Батманов И.А. Пути развития и источники формирования киргизского языка// Известия КирФАН СССР, 1947, 7, 55-68-б.

4. Бейшекеев Н. М. Абдукаримовдун “Жашагым келет” романынын тилиндеги диалектизмдер/ Кыргыз тилинин грамматикасынын жана лексикасынын очерктери. — Фрунзе, 1965, 52-71-б.

5. Бейшекеев Н. Мургабдык кыргыздардын тилиндеги фонетикалык жана грамматикалык өзгөчөлүктөр// Известия АН Кирг. ССР. Сер. Общ. наук. том 2, Вып.1./ Лингвистика. — Фрунзе, 1960, 97-128-б.

6. Бейшекеев Н. Мургабдык кыргыздардын тилиндеги лексикалык өзгөчөлүктөрү боюнча материалдар// Труды ИЯЛ АН Кирг. ССР, 1957, Вып.9, 149-159-б.

7. Бекназаров К. Барпынын чыгармаларындагы өзгөчөлүктөр// “Мугалимдер газетасы”, 1961, 12.12.

8. Джумалиев Ж. Озвончение смычных согласных в киргизских говорах// Известия АН Кирг. ССР, Сер. Общ. наук. — 1987, №2, 71-76-б.

9. Джумалиев Ж. Звук /о/ в киргизском говоре с Иштимоят Узбекской ССР/Тюркологические исследования. — Фрунзе: Илим, 1985, 72-80-б.

10. Жумалиев Ж. Тилдик бир өзгөчөлүк жөнүндө // “Кыргызстан маданияты” 1972, 3.08. 7-б.

11. Мукамбаев Ж. Жерге-Талдык кыргыздардын говору боюнча материалдар// Труды ИЯЛ и института истории. Вып.5. — Фрунзе, 1956, 119-129-б.

12. Мукамбаев Ж. “Материалы по Алайскому говору” деген статьяга кошумчалар// Труды ИЯЛ и института истории. Вып.5. — Фрунзе, 1956, 129-132-б.

13. Мукамбаев Ж. Кыргыз тилинде “уруу” диалектилеринин калдыктары барбы?// “Мугалимдер газетасы”, 1957, 24.01.

14. Мукамбаев Ж. Кыргыз тилинин диалектилеринин классификациясы жөнүндө// “Мугалимдер газетасы”, 1957, 24.01.

15. Мукамбаев Ж. Мургабдык кыргыздардын тилиндеги тыбыштык айрым өзгөчөлүктөр жөнүндө//Ученые записки филол. ф-та КГУ. Вып.7. – Фрунзе, 1961, 31-46-б.

16. Мукамбаев Ж. Баткендиктерден жазылып алынган материалдар боюнча кабар//Ученые записки филол. ф-та КГУ. Вып.7. – Фрунзе, 1961, 31-46-б.

17. Мукамбаев Ж. Сөз күчү?//”Мугалимдер газетасы”, 1972, 05.02.

18. Мукамбаев Ж. “Жаңырык” романындагы диалектизмдер //”Мугалимдер газетасы”, 1969, 22.07.

19. Мукамбаев Ж. Жалпы элдик тилдин жергиликтүү өзгөчөлүгү жана аларды көркөм чыгармаларда колдонуу//”Ала-Тоо”, 1969, №4, 149-160-б.

20. Мукамбаев Ж. Тилдин жергиликтүү өзгөчөлүктөрү, келечеги// “Мугалимдер газетасы”, 1970, 23.12.

21. Назаралиев Т. Адабий тилдеги диалектилик терминдер//”Мугалимдер газетасы”, 1967, 17.01.

22. Назаралиев Т. Түштүк дилектидеги кээ бир термин сөздөр жөнүндө/Кыргыз терминологиясынын маселелери. – Фрунзе, 1968, 49-52-б.

23. Решетов В.В. К вопросу о взаимоотношении узбекских и южных киргизских говоров// Труды ИЯЛ АН Кирг. ССР. Вып.6. – Фрунзе, 1956, 55-65-б.

24. Сыдыков С. Кыргыз диалектологиясындагы фонетикалык транскрипция маселесине карата// Известия АН Кирг. ССР, т. 2, Вып.1. (Лингвистика), 1960, 23-30-б.

25. Тенишев Э.Р. О языке кыргызов уезда Фуюй (КНР)// Вопросы языкознания. №1, 1966, 88-96-б.

26. Шүкүров Ж. Материалы по Алайскому говору/ Белек С. Малову. Сборник статей. – Фрунзе, 1946, 66-70-б.

27. Юдахин К.К. Из Ляйлякских материалов // Труды ИЯЛ Кирг. ФАН СССР, Вып. 2., 1948, 29-38-б.

28. Юдахин К.К. Классификация киргизских диалектов / Первая научная сессия Академии наук Киргизской ССР. – Фрунзе, 1955, 451-455-б.

29. Юнусалиев Б.М. К вопросу о формировании общенародного киргизского языка// Труды ИЯЛ АН Кирг. ССР, Вып.6 – Фрунзе, 1956, 19-45-б.

30. Юнусалиев Б.М. Заметки по истории киргизского языка/ Кыргыз тилинин грамматикасынын жана лексикасынын очерктери. – Фрунзе: Илим, 1965, 5-21-б.

31. Юнусалиев Б.М. К истории некоторых фонетических особенностей киргизских диалектов/Вопросы диалектологии тюркских языков. – Фрунзе: Илим, 1968, 47-53-б.

32. Юнусалиев Б.М. Отражение диалектных особенностей в санатах Молдо Нияза/Тюркологические исследования. Сб. статей, посвященный 80-летию академика К.К.Юдахина. – Фрунзе, 1970, 48-72-б.

33. Юха Янхунен (Хелсинки). Поездка к Манчжурским кыргызам//Известия АН РК, Общ. науки, №3, 1991, 54-59-б.

I. КЫРГЫЗСТАНДАГЫ КЫРГЫЗ ДИАЛЕКТИЛЕРИНИН МАТЕРИАЛДАРЫ

ТҮНДҮК ДИАЛЕКТИ:

1. Талас говорунун материалдары.
2. Чүй- Нарын говорунун материалдары.
3. Ысыккөл говорунун материалдары.
4. Аралаш (чек ара) говорунун материалдары.

I. ТАЛАС ГОВОРУНУН МАТЕРИАЛДАРЫ

Талас району. Карой к.

Баатырдык жонундо

Бистин айылда бир гиши бар эле. Өмүрүндө эмне баатырдык кылдың? дегенде айткан. Мен аны бала гезимде уккам. Ошону айтып перейин.

“Чүй боорунда жол жүрүп бараткам дейт. Атчан элем. Астыман бир караан гөрүндү. Жөө. Жакындап парсам Байтиктин/аты эсимден чыгыптыр/ бир балбаны /э/кен. Колунда жоон тайагы бар. Сурашкандан кийин “Кел учкашып ал” десем болбой койду. “Өсүң жол жүрүп келатыпсың/ атың да чарчаптыр. Андан гөрө бастырып кете вер/ улам артыңа гылчайып жүрүү отур. Мову гарышкыр калбай мени ээрчип алды /алдыра койбосмун” деди дейт. Астыга бастырып/улам артка гылчайып паратырым дейт. Бир маалда кокту мындай бир жылгага/ карышкыр тике ылдый чуркап калды дейт. Атты чу гойуп эле саматта байа жылгага жетип пардым. Барсам/ карышкыр тигиндейрек жерде отуру/жоон тайак эки бөлүнүп жерде жатыры дейт. Өсү ичегисин чогултуп бир жерде отуру. Мени гөрө гойуу эле “Аа... менин ажалым ушу гарышкырдан экен. Байтикке салам айта бар. Мен энди гиши болбой галдым. Жөн гой/мени тойгончо жесин. Тойгондон гийин муну чаап ал” деп эле чалкасынан гетти дейт.

Ач карышкыр мага да гол салчудай/ыктыс бергени турат. Сынып жаткан тайактын бир бөлүгүн/анан чопо-чупа алып четке чыга вердим/энди муну жесин/тойсун дедим. Ал анан/ кызыл ала гылып аны/ары бери сүйрөп/тойгончо жеди дейт. Бир маалда тойду окшойт/баскысы гелбей калды дейт. Жерден жыйнап алган чопо/ташты мындай/ыргытсам/гачар-гачмаксан болуп желип калды эле/мага/ошонусу герек болчу дейт. Ат менен аркасынан кууп парып/байа чолок тайак менен тумшукка чапсам жатып калды. Жерге түшүп карасам/өлүп калыптыр. Атка арта салып/кеч бешимде Байтиктин айылына жетип пардым. Карышкырды айылга гире бериш жердеги мындай/арыкка таштап койдум.

Байтик үйүндө экен. Мындай/чай-пай ичкенден гийин /”Жол болсун/баатыр?”/деди дейт. “Жол жүрүп бараттым эле/балбаныңыс сиске салам айтты”/дедим дейт. “Аа өсү гелбейт

бекен? ”/деди дейт. Болгон ишти айтсам/“карышкыр гайда?” деди дейт. “Айылга гире бериште/палан жерде жатат/жигиттеринис сойуп келсин”/дедим дейт. Жигиттери тес эле барып сойуп келишти дейт/кардында байагы балбандын сынган кол-бут жиликтери жүрүптүр. Жөн эле сындырып жиберген экен. Күчүн каравайсынбы! кийин бала-чака/урук-туугандары ыйлап-сыктап/байа жерге чарып анын калган сөөктөрүн чогултуп келишти дейт. Байтик/”сен да эр бир экенсиң” деп мага бир жылкы анан чепкен берген дейт.

Илгери Кетмен-Төвөдө/асыр Токтогул деп жүрүшпөйүү/ошондо Керимбай деген болуш өткөн. Ошол Чүй бооруна барып/акталган там үйлөрдү гөрүп жактырып/анан айлына гелип ошондой чоң там салдырат экен. Таласта бир курбусу чар экен/төмөнкү элден го/ошону чакырат. Ал келгенден гийин/ага мактанчылык гылып байа үйүн көрсөтөт. Көмүттөрү гөп ко/улам биринен сала башкасына өтүп көрсөтсө да/байа учукпайт. Керимбай чыдабай/”Ии гандай экен?...” дейт. Мактайт деп турган го. Башын буруп дувалдын башына чыйт түкүрүп/”Ээ мындай топурак Таласта да көп!” деп баа берген экен. Ошондо Керимбай сөскө жыгылып/байагыны алып калып дагы мейман гылып/тай сойуп астына ат, үстүнө чепкен жаап жөнөткөн экен.

Таштан деген сенин чоң аталарың болот. Бу Ысмайылга окшош /тууралжын сары гиши болчу. Эл жайлоодо /ал жакада/Чоң-Чычканга гире бериш жерде эгин эгип/суу сугарып жүрч(ү) экен.

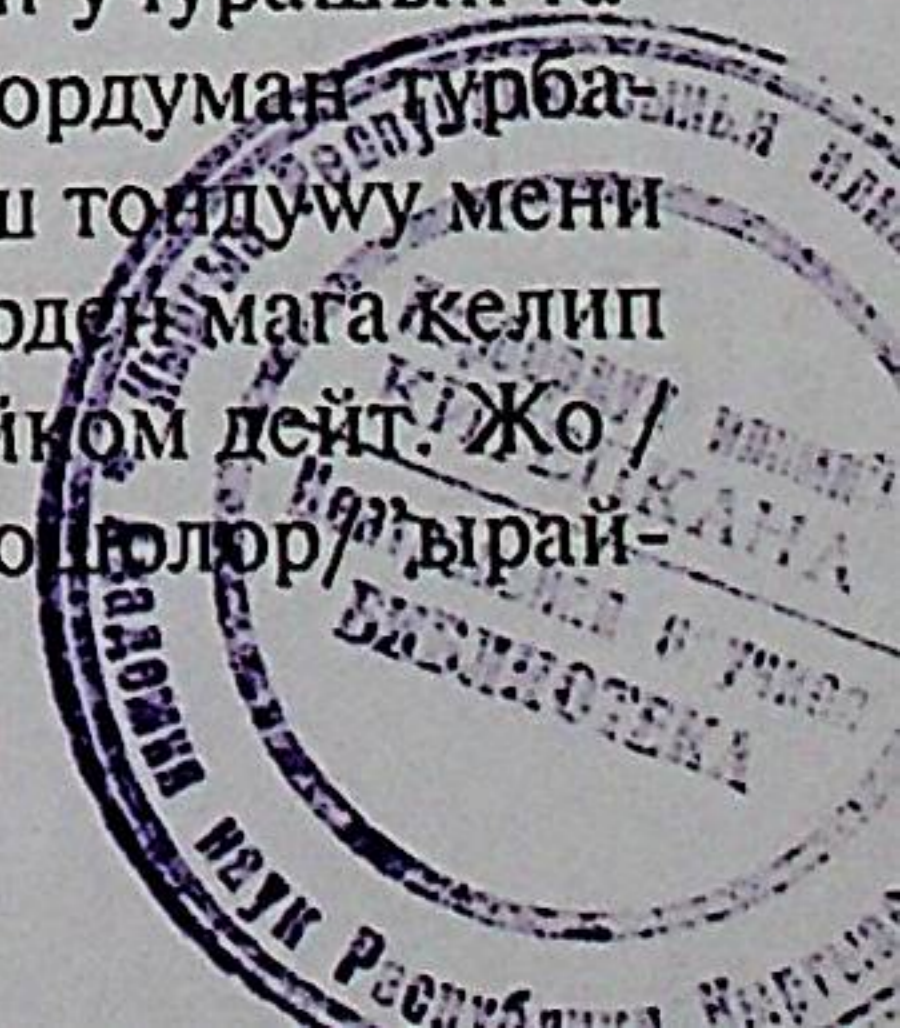
Таштандын оокат-ашы түгөндү/ошого оокат жеткирип бер деп/анын инисин бир атка бир чанач кымыс/бир чанач айранды нан-паны менен артып Айымбача жөнөтөт, келсе суу сугарып жаткан экен дейт. Саламдашар менен “эмнең бар?” деди дейт. Бир чанач кымыс/бир чанач айран апкелдим дептир. Алып түш дептир. Бир чанач кымысты астына гойдум дейт. Өсү да бир ас ичиптир. Аны эки дем алып бүт ишти дейт. Ичип болгондон гийин дагы эмнең галды? дептир. Бир чанач айран бар. Апкел бери дептир. “Оо гийин ичпейсисиң” десе/”ошону ичет элем деп буйака кайра-кайра гелип отурамбы” деди дейт, жайынан/ апкелдим. Аны

да бүт ишти дейт. Ошондон гийин эки гүн эч нерсе ичпей/суу сугарып бүтүп кетиптир.

(Атагулов Ысмайыл, ур.кушчу, 95 жашта,
1992-жылы жазылган)

Бистин саманда эл жайлоодо жүрчү. Кулманбеске басмачылар гелип калды. Чывырдан чыгышты окшойт/асынган мылтыктары/байланган гылычтары чар. Ит үрүп чыкт(ы) эле атып таштады. Айымбача/Такырбаштарды түртүп тыштап/керегеде илинип турган жүгөндү /камчыны/ээрди алды. Кара мынтыгычыс бар эле/ан(ы) алды. Анан Чоң-Чычканд(ы) өрдөп кетип калышты. Биерге кийин гелдик. Кулманбестен Жангыс Оруска гөчүп келдик. Жанычыста эк(и) үй бар. Кой/эчки багачыс. Бир гүн туман басып/ушул беттен эле/эчкилеривисти карышкыр гырып кетти. Ошондон гийин оноло албай гойдук. Асыр кант-чай/татти/момпосуй кенен/дары да бар. Жети гатын алдым. Бир гатыным баласы менен гетип/гелбей галды. Айымбача менден улуу. Кетмен-Төвөдөн Ыйманкулду армияга алып кетти. Абыке менен тең эле. Башында бир-эки гат келип/гийин гелбей галды. Б/и/ленге түшүп геттиби же өлүп калдыбы билбейбис. Ошо бойдон тайынсыс. Кара кагасты гөргөнүбүс жок. Суванкул кат жасып сураштырды эле андан жооп болбоду. Сураштырып/анын аркасынан түшкөн киши болгон жок. Айымбача ушул күнгө чейин эшикти илдирбейт/Ыйманкул гелип калат деп. Айымбача/Такырбаш/Ысмайыл бир тууганбыс. Таштандын балдарыбыс. Таштан дыйкан гишэле/ кыштоодо галып эгин экчү. Жумалы Айымбачанын күйөсү/биске жесте волот. Баласы тигинтип калгандан кийин/Суванкул Айымбачанын гөөнүнө гетип калбасын деп/ Жумалиеп болуу алыптыр го.

Энди “ырайком” болгонуму айтып перейин. Кырманда иштеватырчыс. Түш болуп калган. Экатчан келаткан/кайрылып биске/кырмаңга түштү. Иштеваткандар турагалып учурашып галышты. Мен четте отурум/чарчап калыптырым/ордуман турбадым. Бирден учурашкандан гийин бирөөү/ кайыш тоңдуу мени гөрүп/ тиги отурган кайсы гиши? деп калды. Ошерден мага келип кол алышып учурашып жатып/эмнеге систи ырайком дейт. Жо/булар тамаша кылыу атыры десем болбой дагы ошолор/ырай-

ком болуп иштеген” деп сүрөмөлөп жиберешти. Тиги гиши мага ишендиви же ишенбедиви/ билбейм. Ошондон гийин “ырайком Ысмайыл” атанып кеттим. Көрсө/биске гелген гиши жаңы ырайком экен/текшерип келиптир. Ысмайылдар бисте үчөw/ ”тантык Ысмайыл” / ”чоң тил Ысмайыл”/ ”Ырайком Ысмайыл” дейт. Ажыратканга жакшы/ минтип айтпаса бала-чака кайсы Ысмайыл? деп сурай беришет.

(Таштанов Ысмайыл, 73 жашта, ур. кушчу)

Кара-Буура району, Бейшеке к.

Илгери муногудай сөздөрдү сага окшогон акун жазган. Менин жашым сексенге келди. Кеселман болду дешет. Мен сага оге-ле көп аңгеме айтып берет элем. Баари жадымдан чыгып туру. Казыр кеселман болуп калдым. Мен көптен бери ушуйекте турмун. Мен жаш кезимде/ байдын койун кайтаргамын. Ол бай маңа жылына бир кой берчү. Түндөсү короwго кароwул болчумун. Оногу байдын үйү мынайекте/сайда турчу. Шол мезгилде байлар жерди корук кылышкан. Бай адамдар төнгө чогулуп эртеден кечке кымыз ичип /аңгеме айтып/ күн кечкирте турган. Муногу байдын тагы бир койчусу бар эле. Ол экөвүз кой багып жүрүүз. Бир күнү ол маңа/байга акыны көп пер деп айтайык деп акыл айтты. Бирок биз айтайык деген сөзүүздү айталвадык. Бисти нимне кылса өзү билчү. Мал катары жумушун кылчууз. Минне десе шону кылчумун. Бир гүндери мени кой айдатып/ Олуйа-Атага жиберди. Ол жерде койду жоготуп/өлгөнчө издедим. Кой башка айдоwчуга кошулуп кетсе керек. Кой такыр жоголсо байга мине деймин. Истеп жүрүп бир жерге бардым. Койду таппадым. Башымда кызыл бөркүм бар эле. Теңгесиз жүрдүм. Ону сатайын десем киши албайт. Бир адам маңа бир сом пул берди. Акыры койду таптым. Койлорду сатып/ пулун байга бердим. Бай оwкат ичкин деп маңа эч нерсе берведи. Бай авадан сараң адам эле. Байдын колунда карыганча жүрдүм.

*(Шеров Мураталы, 78 жашта, ур. саруу,
Т.Акматов жазып алган.)*

Бейшеке к.

Буга чейин мурун бир да семирген жок болчук. Мен кичи Таласта балык көв экенин билчүм. Таластын суwuна көп барчук/ барчуус. Балык асыр деле бар/ ит балык/ форел. Башка балык жок. Булакта да ит балык / жылаан бар. Ал жылаан булактын ээзи

/ ага гиши тийбейт. Аг жылаан / ничке. Суwду ошо булактан ал/ ы/пкеливатыры/ кудуктан да алавыс. Атазы Жамбылга барып зеленбазарда жүрү. Бис калкосто калкочу болуп иштеп жүрүк. Балазы же окувайт же иштевейт/ бекерчи. Атанискей же катын албайт/ энезинин эле шоруда. Бала-чаканын бээри жулукта жүрү. Үгөзөнү алып ооттон суу алып келчи /колго куйганга да суу калбаптыр. Суу сактаганга оот жазап алгамбыс.

(Медетов Кубат, 1946-ж. саруу.)

Чолпонбай к.

Мурунку уакта Дервишалы дегендин ашы болгон. Ашта атты коноwго айдап кеткен/коноwго чапкан. Бүгүн айдап кеткен/эртең келген Жамбылдан. Чыккан атка үч миң сом пул байге салган. Сайыш болгон. Жамбы атыш болгон. Оwдарыш кылган. Ит тартыш кылган. Аталаваш деген болгон. Ошону кылган мурунку уактарда. Ашка канча жылкы сойгон/канча кой сойгон. Буган конок алган. Коноктор Таластын паш-айагынан келген. Ашты Дервишалынын үкеси өткөргөн. Ол үкеси айылдын аксакалдары менен аш берейлик деп кенеш кылган экен. Ашка оногунан жакындары кошумча берген баари.

Муногу ашта байгени көп койгон. Анда Дервишалынын ашына аттын байгесине жети миң сом пул сайган. Дор жүз сом/беш жүз сомду канча аттарга бөлүп койгон. Оwдарыш кылган. Оwдарышка төө баштаган тогуз кара койгон. Муногунун ашында аталаваш ойну болгон. Аталаваш деп казанга атала куйуп /ону муздатат/ ичине бир сомдук күмүш теңге таштап койот. Ого байге сайат. Ого бирөw чыгып/башын аталага салып/ аякка булгап/ тийакка булгап/ онун ичине таштаган теңгени алып чыгат. Анан ого койгон байгесин берет. Бул иштер бийекте өткөн. Муногудай иштер Таластын тийегинде да өткөн.

*(Беганалиев Масалбек, 72 жашта, ур. кытай, Т.Акматов
жазып алган.)*

Манас району, Кызылжылдыз к.

Кыз берүү

Нимне деп баштарым билвей турмун. Илгери кыз бергенде/ кыздын атасына үй тиктирип/ жыйырма күн мурун күйөw келип жатчу. Кыздын атасы күйөwdүн ата-энесине калың мал салат. Теңге

салат. Күйөү ата-энеси салган салыкты калың деп берет. Муноүго тогуздап мал берген. Калың төлөп бүткөндөн кийин кудалар келет. Малды оголе көп сойуп/ бир-эки батман ун менен той кылат.

Той башталат. Тойдо кыз ойун кылат. Эки жигит эки ат минип алып тойго жигиттерди/ сулуу кыз-келиндерди чакырат. Эл чогулат. Кыз-келиндер бир жагында/ жигиттер бир жагында турат. Тигиногулардан эки жигит ырдап чыгат. Ол ырдаган жигиттер токмок салган кыздарын өвөт. Ушинетип ойун жүрөт. Тойго келгендер оокат жеп тарай берет.

Муногу ойунду бүткөндөн кийин кыз чатак салат. Ол бир палаа шылтоуду таап/ бийге барып доу айтат. Бийди ошол ойун увагында шайлашат. Доу айткандан кийин/ бий айып салат. Айып тарткандар доуду төлөп беришет. Муну ол доу айткан кыздар өздөрү алышат. Айыпты төлөвөсө дөрө менен урушат. Муну менен кыз ойун бүтөт. Күйөү кызды алып жөнөйт. Ондо кыздын энеси менен женеси кошок кошот. Бир женеси кызды жеткиришип/күйөүдүн айлына кошо барат. Күйөү бала күйөү жолдошу/ алган кызы жанагы женеси менен көчтүн алдына жүрөт. Ол жигит айлына келип тагы той берет. Кызды жеткирип келген жеңесине бир канча оокат берип/аны кайра жөнөтөт.

Мындайды биз аз көрдүк. Оголе көп болгон кыз берүүгө ол увактарда биз баралган жокпуз.

*(Байбатыров Шыйкымбай, 66 жашта, ур.саруу,
Т.Акматов жазып алган)*

Чоңкоргон к.

Алакчын урууу жонундо

Бизди алакчын дейт. Алакчындын түп атасы казак. Илгери-илгери бир кезегинде/казак менен кыргыз чавышат. Шол мезгилде казактын Кантүрсүнүн Алатаакы деген баласы болгон. Бул казак менен кыргыздын ортосундагы чавышта жети йашында Алатаакы кыргыздын колуна түшөт. Катагандын Кантүрсүнүн баласын/Боргемиктин (эски саруу) чоң атасы Муратаалы бий алат. Казактар баланы кайра берсин деп элчи жиберет. Элчи үч жолу келет. Бирок кыргыздар / баланы кайра бервей койот. Бала чоңойот. Ол баланын атын Алакчын деп/ кыргыздар койуп алышкан. Ол чоңойуп/ багып алган атасынын жылкысын кайтарат. Бала он алтыга келгенде/айал алып берейин десе эч бир кызды жактырбайт.

Күндөрдүн биринде тоүго катуу кар жаап/ бала үйүнө келатыры. Келатып жолдогу орочуудун кызын көрүп/оногуну жактырат. Муратаалыга орочуудун кызын алайын дейт. Атасы жактырвайт.

Алакчын авадан күчтүү/ акылдуу болуп чоңойот. Муну Муратаалы билет. Бала келип салам айтканда ордуна тура калчукен. Аны Муратаалы өзү сезчү/эмес экен. Бул жөнүндө айалы Муратаалыга айтса/ол такыр эле танып койот. Мунун чындыгын билдирүү үчүн/бир күнү бала келатканда айалы Муратаалынын этегин постекке сайып койот. Ошондо гана ордуна тура калып жүргенин Муратаалы билген экен.

Бир күнү Муратаалы балага үкесин жиберип чыкырат. Ол келгенде ого энчисин берип/бөлүп койот. Бала бийерден байагы орочуудун кызын алат. Анан Боруке/ Сырдывай деген эки бала туулат. Борукеден эң зор болуп чыкканы / Аживек. Мынан эң этегинде Эшенкул ажы чыккан.

Сырдывайдан Жанкороз чыгат. Анан Суванбек калат. Азыр тигиногуга ом бир ата менен барып кошулат. Бул/ Алатаакы колго түшүп келген окуйа болгонуна/ эң аз болгондо эки минден ашык жыл болгондур. Мына ошентип алакчындын таралган балдардын баары сарууга кошулуп/алакчын уруу аталып калган экен.

Муногу алакчын уруу жөнүндө /меним атам айтып берген. Ол киши муну / мага менин чоң атам карылардын уккан элем деп айтып берген деп/ айтар эле.

*(Османиев Шаршенбай, 71 жашта, ур.алакчын,
Т. Акматов жазып алган.)*

Чоңкоргон /Көкдөбө/к.

Келин/келин/келинис! Бир гем сексендемин. Көс бос көс болуп көрбөй калат экен. Каруу эзевекен. Жаза бериң энди. Муноу тоуду Эчкили дейвис/ ошонун башына булут минди жаан жайт. Бээрин саткызывирди. Илгери эл айтчеле/Намегенди сел бузат/ Коконду кум бузат/ Ташкенди кудай бузат/Таласты жел бузат/Анжийанды жер жутат деген. Таласта жылаан жыл болду/онсегисинчи жылдар. Жерге дым чөп чыкпай калды. Үш жыл чөп чыкпай галды. Эшенкул журтту базып/ тил алганын алып калды. Тил албагандардын бээри кырылып калды да. Бис үрккенибис жок. Чала казак деген нөөти бир ар жерден келген/ар кошкон бир эки бүтүн үй.

(Шадыбеков Султан, 79 жашта, ур. алакчын)

Нылды к.

Келиң// Отуруң// Отур Ызыкта мине гылып жүрү? Чөп чаап жүрү. Бээри /дән / дэри/чай/жай тейвис. Муногу Таластын суву. Силер оң элсинер/ бисти сол дейт. Келини кичине кесел эле Сээл кулагы басымыртыраак Сосулуп.../ сөстөр бар/ сөсмөр киши. Илгерки самандарда эт-май көп болч/у/ эле. Жалгыс бир тууган үкөсү бар экен Келевис. Бистен. Кысматымды айтам. Систе келет деп жол тосуватырывыс/. Мен сиске бир оос кепке келдим дедим. Акелер сөсүң бүттүбү? Жүс киши туру. Касак-кыргыз чавышат. Уруш болгондо бистин атавыс колго түшөт. Баласы Боркемик. Гэмирейип өтүп кетишиптир/ кечинде келишти.

(Дүйшекеев Кашаң, 65 жашта, ур. саруу)

Ар түрлүү сүйлөмдөр

Бистин селповдун малын Таласка тартып жатыры. Муногу турган алтов тең калкостун мыкты жигиттеринен болуп саналат. Тиногу турган азовду сорго үйрөттүм. Оногунун ачуву мурдунун учунда көрүнөт. Ондойлогон атчандар/ тетиногу калкостун тамеки сарайына келип түштү. Сен мине кылып жүрөсүң? *(Кара-Суу к.)* Тигиногуну айдап жиберчи *(Миң-Булак к.)* Муногуну ичип койун. Эртең ушуйекке бариндар чогулуп туруңдар *(Бейшеке к.)* Муногу калган иштин баарын билейик. О/ келиң мында ойноватырым *(Чоң-Коргон к.)* Кант алвадым/ апти түкөнчи кетип калыптыр *(Өрнөк с.)* Кемвайындар келатыры/ апти пастагы эгинди чаап бүткөн го *(Шекер к.)* Пайге сайылып аттар кетти. Пош увактында суу сугарыштым. Тапуреткеге пут кылачыс *(Көк-Сай к.)*. Салмагың бир талай болгондур. Темейде теле кучактап калч(у) эле. Онун тагдыры ошондой. Бүгүн тем алыш та. Балам эки йылдык метшкөлдө окуйт. Бистин кунайын товдон келди. Даррөв барып келбесең болводу. Келлең иштеватырывы ыйа? Мен кечээ кирүп бардым. Сым-пымдын баарын эле жыйнай бересиң да Мен бы-йыл бир кем сексенге чыктым го. Оногуну аласыңбы? Муногуну алгым келиватыры.

2. ЧҮЙ-НАРЫН ГОВОРУНУН МАТЕРИАЛДАРЫ

Ар түрлүү тексттер¹

1. Мурундун эки танову/ (Күрпүлдөк к., ур. саяк). Көсө// көсөw/ муздow// Мустow/ чулgow. Устара курчутканды бүлөw дейт. Ноопас/ музowдон чоң. Асовду үйрөтүватыр. Бедени bow-bow гылып тартып /анан боолайт *(Чолок-Арык к., ур. төбөй.)*

2. Качаанак уй/ *(Чүй району, Ак-Бешик к., ур., саяк)* Тевенек ат. Каванак ит. Сүсөөнөк уй качырып келип сүзөт. Жылкы баласы тевенээк болот. Таванаак киши/ тавышкер/ таваган/ *(Кегети к., ур. моңолдор)*

Каванаак итти бек байлавайчы. Качанаак уй / тос/ бек байла. Качагаан / токтовойт уйдун шудункуту. Кавагаан / үрөгөч ит таң аткынча үрөт/ айтор мал гөрүнсө да үрөт/ гиши гөрүнсө да үрөт/ андай иттерди бош койвойт/ бош койсо каавалат. *(Кемин району, ур. жантай)*

Качаган атка минип кете берчүмүн/ эми бутум ооруп басалвай галам/ гээде тың басам *(ур. жантай)*. Качкы уй/качыч эле айдатпай гойду/ *(Төрткүл к. ур. мундуз)*. Сүсөнөк уй. Тевенек асоо ат. Каванак ит/ итти жакшы бакса/ каванак болот. Таванак киши/ тапкыч киши *(Темирканат к.)*. Теменек аттар. Каманак ит, тетиги үйдүн ити каманак/ *(Атайке к., ур. жетиген)* Басанак ат жүрөнөг ат. *(Чүй району., ур. саяк)* Кысылча/ будай/ жүгөрү/ гүрүч айдайт. Тару жанчканда сокунун түбүнө ушундай таарды салып койсо/ аны соку түп дейт. *(Кенжебай к., ур. солто)*

3. Капа түштү башыма

Кеттин сен элү эки жашында *(Кант, Терең-Кудук к., ур. солто)*

Энекем толгонуп түйө чиркеген *(Темирканат к., ур. манан)*.

Уйлар келип калган экен/ мөйрөватат. *(Ак-Сай к., ур. суумурун)*. Чыгаш чөөчөк *(Дөң-Арык к., ур. саяк.)* Өөдө туралбай галат сыс өткөндөн *(Дөң-Арык к., ур. тынай)* Жамбаштан өөдө жагын/ кишиники болсо карчыт дейбис/ малдыкы карчыга дейбис *(Күрпүлдөк к., ур. саяк)*. Ошерден маа жолугуп жүрөт *(ур. жантай.)*

Жаш баламды аа берем деп/

Көңүлүм жаман гам болду.

Бу маа кас киши/ душман киши *(Кенжебай к., ур. саяк)*

¹ Материал «Кыргыз тилинин Чүй говору» деген эмгектен алынды.

4. Атене гошкон гурдашым
Санаалашым/ ойлошум
Атене гошкон жолдошум.

Сабираны чыкырып койсоңчу/ а гиши испиновой жакшы
вилет. (Дөңарык к.).

Босого менен бойу тең/ бойу сулуу апыкем

Босого бойдон адашты / бос топурак жарашты (кошок,
Күрпүлдөк к., ур. саяк). Тулу боюм садага (Чалдыбар к., ур. солто).
Биз гөнүп калдык/ айтаверевиз андава деп/ бирок ал өзүвектин
сөзү (Темирканат к., ур. жетиген) Бейшебай баласын / жыйыр-
ма бешке жык толгунча соода-сатыкка үйрөткөн эмес экен (Кант,
Тереңкудук к., ур. солто). Бу имне йа/ Туу (ур. таздар)

Тиитиги Кысыл-Кайыңдыга алпарып/ сүрөткө тартып кет-
ти/ (Төрткүл к.) Оо/ бу кичикийи/ чоңу бар кысылчанын жал-
бырагын жеген гурт (Дөңарык к.) Сыйлыкка алты метир чийбар-
кут жолук берди (Кызылжелек к., ур. суумурун). Акун экен/ жамак-
чекен (Чалдыбар к., ур. солто). Камыр тактайдын үстүнө ивелик
жайылат (Аксай к., ур. суумурун). Куу мытаам экен. (Кант, Бирлик к.,
ур. солто).

Басарды гөрүп таңыркап жүрген экен/ аралап. Жөжө// чүрпө//
балапан (Кант, Тереңкудук к., ур. солто) Эмне үчүн жүрбөй гал-
дың? Көлөкөсүн көрүшмек / көрүп туруп өбүшмек. Саналуу бол-
ду жүрегим (Атайке к., ур. манап) Жамандын жакасында жүрген-
че/ жакшынын этегинде жүрсөмчү (Төрткүл к., ур. жантай)

Үйгө бейман гелди. Бундайын укум дейт (Төрткүл к., ур. мун-
дуз). Бову жери үсүлө турган болду. Ысык суу алпкелчи/ бову же-
рине гуйалы. Бакта салса мындан гененирээк болсо/ чоң гүрмө
дейвис (Чолокарык к., ур. солто). Бурун састак жери болчу. Мына
буну ак терек дейт. Бөөн ичеги (Борочор к., ур. солто)

Айбы чыккан жигиттин/

Бийик бойу баз болот.

Асмайды тарпай койсом/ жөтөл байда болот (ур. таздар) Эт
сатса кээси актага сатат/ кээси асыя сатат/ иши кылып бул
гылат (Кичикемин к., ур. жантай.) Пайда// байда. Чепкен/ балто
сыйактуу калың болот. Тересе барда / эшик барда/ кийим барда.
Быйас / (Бөксөжол к., ур. солто) Өлгөн кишини кеминге/ ке-
пинге оройт (Чолокарык к., ур. саяк)

Уй берме/ кой бермелер иштешет. Мампулуп/Панфилов/ кал-
косу (Дөңарык к., ур. тынай)

Суу ымчам (ыкчам) экен (ур. жантай). Чычалак (Чыпалак)
(Күрпүлдөк к., ур. саяк).

Балам бар деп кувамба (Чоңкемин к., ур. таштокум). Тамдап
(тандап) бир силкти голумдан/ Сардаймын сенин жогундан (Бо-
рочор к., ур. солто)

Бу бала жууркан калың деп койсо жамымбай койуп үшүп
калды/ бу гысым балтоосу калың экен жамынып жатты. Чиркей
калың дары севет Тару гөйө/ конок гөйө. Кесме гөжө (Төлөк к.).
Кесме гөйөнү эт туурап кана / камырды кесме кылып кесип
жасайыс (Чалдыбар к.)

Итти чындыр менен байлап койчу (Төлөк к., ур. солто).

Амыркен маасы. Эски илгерки ооту/ акта (Кемин, Төрткүл к.,
ур. мундуз) Ой/ жогор жакта эче машийнелик калдеми? Кунан
чыкма оопас/ андан гийинкиси гунан чыкма асый болот (Дөңа-
рык к., ур. тынай). Намыркен маасы (Бөксөжол к., ур. солто). Нече
жыл болду? (Күрпүлдөк к., ур. кушчу) Нечен минин булардын
Жалгыз кушка карматты Нооту менен тыштап/ чекесине кундус
кармап тикчү (ур. солто). Ым тарткан жер. Орусча немне деп ай-
тат/ билбеймин (Дөңарык к., ур. солто) Нар жактагы эңкейиште/
жол бар. (Ортоалыш к., ур. солто).

Соотон (заводдон) жөө гелишти. Жүрегим сарна болду. Итке
сымдан герме гылдым. Байагы соо (зоо) (Чүй, Дөңарык к., ур.
тынай). Андан бери эчен саман өттү Менин сайывымдын апасы
(Чоңдалы к., ур. байбагыш). Бу заманга гелгенде тынштык болду/
эски саманда оор турмуш болгон эле. Бу саманга отус жыл жаша-
дык/ аркы саманга андан көп жашадык (Күрпүлдөк к., ур. саяк).
Ала карга сагыскан. Бул өсөндөгүнү тастар деп койот /Чоң
ышкөлдөн жогоркуларды асык деп койот. (Кичикемин к., ур. таз-
дар). Кыр ылдый кысыл көйнөкчөн бала чуркап келатат. Айры
менен кысылча сусат. (Кант, Тереңкудук к., ур. солто).

Жетелеген түйөнүс

Жеткилен мыкты күйөнүс.

Аркандагы түйөнүс

Ашкере мыкты күйөнүс. (Аксай к., ур. тынай)

Авызын таты болсо/ аш көп. Кезивим/ кысказы. База албайт.
Апийим өзөт. Апийим Ызык-Көлгө көп айдалат. Көмүрдүн изи
(иси) тийди. Мага каздашкан душман адам. Билим жагынан бе-
рилген эмес. (Кичикемин, Дөңарык к.)

Ар кызматка такшалган/

Ардактуу кезип аткарган (Кемин, Бейшеке к., ур. өзүк). Козу-
нун куйругу. Таздар деген уруу бар. Азыр токчулук / кызыл кыр-

ман увактысы (*Жаңыалыш к., ур. саяк*). Ымдалышкан жер волот/ кургавай ымдуу саздак болуп турат. Сыз жерге отурба. Музоодон кийин торпок (*Кант, Тереңкудук к., ур. аксакбөрү*). Зым карагай аркалуу келет (*Бөксөжол к., ур. солто*).

Тайар болуп калдымы? Ал увакта барданке жок/ айса менен сайганда талысынан чыкчукен. (*Кемин, Төрткүл к., ур. мундуз*) Турустап баккан балама/ тулу бойум садага (*Чалдыбар к., ур. солто*) Таам оос тийе гетинис деп үйүнө чакырат (*Бөксөжол к., ур. солто*).

Дандырга бышкан нан жегиликтүү волот. Дозок (Тозок). (Кичи-кемин к., ур. таздар). Даарды тигиндей түрлөп жасайт/ капты тимеле жасай берет. Бал челек далаада болбойт. (*Төлөк к., ур. солто*).

Шурудан жасаганды чач уштук дейт/ эки учунда эки гүмүшү вар. (*Төрткүл к., ур. жантай*). Самоорго жакканга чыгач /карагай/ гөмүр жакшы. Эки жагынан эки гиши жынжыр менен тартып турушту. Даленке (тарелка) тавак/ чоңу деле/ кичинеси деле/ (*Кемин, ур. жантай*). Бетинди аачывалгын суу гылвай/ сүргү (сүлгү) менен. Урпак (улпак) салган баштык.

Чийки дан (нан) ушундай да дан гылав/ы/ оорлугу бир бут. Көмөч дан (*Кемин, Төрткүл к., ур. мундуз*).

Ак буудайдын барар жери темирден (тегирмен) (*Кемин, ур. жантай*). Ындоо дейт бижер/ ырбачылыктар кычы дейт/ ар жердин тили ар гашка тувайы (*ур. таздар*). Усуб айтты (*Ортосуу к., ур. солто*). Атка имегойуп / барып чай апкелчи (*Борочор к., ур. солто*)

Чоңкемин району, Кайынды к.

Алагөлдүн сазынан издеп тавам. Өзүм баштап авайлавай өткөстүм. Эзен болсоң эсеп кылат. Жез газанды гөмөр десем/ жер госколуп эл коркту. Бүркүттөр үзүктөй. Көзө гуйрук// көсөө куйрук. Келе турган жездекем. Найза деп койот. Кызыл май гылып/ эзип жиберет. Өзүн укпас кылат. Ызыгыча жүгүрөт/ ызыгандан гийин жүгүр/ө/ албайт. Жүз ат турат. Мырзабайдын баласы. Жазында чыгымдар элүү гой берем. Бир топ гыс сууга түшүваттыр. Ошо гесте кандын кысы Калыйман. Сыркырав үнүн укканда өсү келген. Кыргыздын түшү оңолсо/ иши оңолот экен дедик. Баатырдын өс тапкан малы- (э)ле/ өсүнөн айайсыңарбы. Сегис жигитке кайтартат.

Кемин району, Жаңыалыш к.

Музоодон өткөндөн гийин торпок деп койот. Негизи оопас делет Топос деген Тийаншанда гөп. Кыргыздын тилинде уй/ сыйыр деген казактын тили. Жазылыгы ушундай/ төр элидей кыргы-

стыкы. Шоонаны шуулап кой. Зыгыр май. Суску деп койот. Ушул өзөндө бозокор бозо сатчу.

Өскө нерсе. Негизи өзүнүн аты. Эзимде жок/ он тогузунчу жыл. Бу калкос/ отузунчу жылы калкос болду. Түзөнүрөөк жер.

Кемин району, Чымкоргон к.

Ал жасы болчу. Кыргыздын топчу жасаганы да болгон. Бистики төшөк деп айтат. Ала гийис/ өрө гийис/ түр гийис дегендер болгон. Туш кийис дегендер болгон. Туш кийис кыстыкы/ кыс-келиндердики. Оосун коос кылып/ күмүштөн чаап көнөчөк кылчу. Туш кийис/ суску. Жестен жасап/ коостоп койчу. Эски сөстөн сурап жасат. Тус салып жиберет.

Чоңкемин совхозу, Кайынды к.

Ушул айылды калмаакы дейт. Биривиздин билбегенди биривис айтып перели. Төөгө мингизип алпарчу. Эшикте сизди сураватат. Баатыр тааратка чыгып кеткен/ Кезигели баатырга деген. Бер кызыны деп койчу/ өзүнүн туугандарына. Кыз дегенди сурап калвадыңызы. Биздин казак /кыргыз салдат берч(ү)эмес. Байа жинди гыз(ы) экен. Самүдүндүн энеси казакка тийген. Жаза ушундай болгон. Биздин эл тогуз ай дегенде кайра көчүп келдик. Эл оозунда элек барбы. Сис сураватасыз го. Сулуу кыс/өсүк. Жүр зистикине. Кырк күн ызык болду. Тезек терген бир киши жүрөт. Зордук менен берет. Эми мына теңдик заман болду. Сөзгө аласкывайлык. Азыр Чолуктун кызын алды. Мешти ызытып отурат. (*Туралиев Ажымамбет, ур. сарбагыш*).

Чоңкемин совхозу, Тегирменти к.

Асыр капканды Совет өкмөт көвөйтүп ийведиви. Уу этти айлампасына/чөптүн түбүнө катып койот. Сасыган этти ташка корумдап койот. Ошонун жытын билип карышкыр келет да/ айлан-та шимшип жүрүп ууланган этти таап жейт. Илбирсти артынан кармайт. Куйруктун түбүнөн кармап дароо(э)ле көтөрүү керек/ арткы бутун жерге тийгизпей/ болбосо алдыңкы буту менен апчып алат. Суусар күндүс көп көрүнбөйт/ карагайлуу жерде болот. Бир карагайда туруп / экинчи карагайдагы сагысканды секирип илип алат. Сүлөөсүн жоош жанывар. Желип басып/ желип басып кетеврет. Жетив куйругунан кармасаң карап да койбойт/ жата берет. Бос кийик. Козугана. Салбуурунга чыгавыс деп айтчуус. Бис

анда Көк-Ойрокко чыкчуус. Бүркүт/ май чегир/ куу чегир дегени болот. Бүркүттү чыкырганы кыйтуу/ Бөпү-куштуку// ку! ку!

Сокулук району

Оодуктун айлы деп койчу(э)кен бисти. Үйүндө жок болсо керек өсү. Бис төмөн Ак-Чий деген жерде жүрчүбүс. Бис отузунчу жылында келгенбис бийерге. Өгүскө жүктү жүктөп алып/ тоого чыгып кетчүүс. Ошондон эки кызы бар. Улуу кысы дагы жети-мишке гелди. Тискиндин учун ошого байланыштырып койчу. Сүсөнөк уй. Мен өс көсүм менен көрдүм. Тигинде туру го. Бир чыныдай чай ичели(е)ч энди. Басарга барып кийим алпер деп/ кыйнап жүрү. Бийердеги кызматынар эмне? Койсондорчу! Даам оос тийип кет. Ошону колго түшүрсөнөр көптү сүйлөп перет. Кысым жок/ бир эле балам бар деди. Саска баратырмын.

(Баялинов Жылтыр, ур. көгөй).

Төлөк к.

Төлөк кичүү катындан / мыкты чыгат. Соот кийет/ ок өтпөйт. Байзак аткан окко/ сунулган найсага жыланач качырчу(э)кен. Чон Чолпонкул деп угасындар. Бурун тогус төө / токсон ат сайат экен. Бистики канча кыска болуп жатыр. Бүгүн кетесиндерчи? Күйөөсүнүн бетинен өөватыр. Балтабайдын Абдысы жатырчы?

(Көчөнов Баялы, 78 жашта, ур. көгөн)

Түз (Жыламыш) к.

Бис Сас-Булак деген жерденбис/ тыйактавыс. Келин-кыстарды окутат. Мен жумуш кылыватыр элем. Өсөн-өсөндүн аты бар. Кыргыз-касака, акчаны да топтобогон. Салыкты / кыргыз-касака билвейвис. Бишкек дечүүс мурун. Муну косуга беревис. Орус келатыр десе/анда бала ыйлайт. Атасы балдарына кересин айтпадычы/ мени кара жолдун бойуна койгула деп. Эки күмбөс бар. Сарттын саманында Жаңгарач билип келди. Той бериватырым деп сарттын улугун чакырат. Үсөнгүнүн баарын кыркып тыштаган. Биздин акевис/ тогус төө айдап келген экен дейт. Жакшы киши деп чакырып отурмун. Өсү кара/ үнү замбиректей киши экен. Бос жорго менен Жаңгарач келатыр дейт. Кокондо кымкап согуватыр дейт.

(Балбаков Сабыр, 75 жашта, ур. жоочалыш).

Нарындан жазылган материалдар

Жумгал району, Багышан к.

Оорулуумун/ айласыстан гелдим. Ооско салар тамак жок дейт. Бир куурайды түвү менен жулувалып, чий менен көзөп түтүк кылывалдым дейт. Мовул өйүстө Ак-Чий деген жер бар. Айтор он гүнү кастым дейт/ күндүс каспайм дейт/ түничинде касам дейт. Чийди түртүмийдим дейт. Үйгө гелсем ат(а)-энем невак уктап калыптыр. Ары басып/ бери басып турамын. Наг эл(е) өсү. Суу иченге гирди. Айуу иченге кеч күстө гирет го. Сас жер. Эки кысым бар. Кас (каз)¹. Найса// айса. Молдо нике гыйат. Ичке дейвис. Нокто дейвис. Оопас дейвис. Нукусу тийет деген/ сыйаны тийет деген геп. Непаада бир айтылып калат/ сөстүн иси жок/ сөстү көп айткан кишини омой дейт. Кусамат². Иминен бар сенин менде? ушул атты саа бердим минип кет деген экен. Жайдың гүнү Канаатын үйүнө Куйручук барса/ Канаат сыркоолоп жаткан экен.

(Куйручуков) Кудайбергенов Мукамбай, 66 жашта, ур. саяк)

Табылгыты к.

Үндүк (индюк) жонгучканы (бедени) кыйын жейт экен. Сен өсүн келчи. Асыр келет Балтасы кайда болду(э)кен. Найсасы түшүп калды. Авылгасы улак сойгончо/ мен башты куйкалап бүттүм. Иши кылып тамырына соллол келсе чирийт та. Жаңкы Кошой токсон беште балбанга түшкөн тувайчы. Тогус беш атар апкелди. Бу имне деген шумдук деп/ эл чочуп калды. Сейиткул дегендин ысыг үйүнө³ окудук. Дүнүйөм бакиси⁴ куржунда (э)ле дейт. Баланын баласы калат та. Мынакей мен тааныгандан эле үчөө-төртөөнүн көсү турат. Мурун барып баш ийкевей койуптур. Бакындап атат/ жаактын эргилинин⁵ өйдө жагын быкын дейт. Тавак дечивис/ чыгачтан жасачу/ жасаган кишинин аты Кырмачы болчу. Кунан ноопас дейт.

(Түгөлбаев Абылгазы, 68 жашта, ур. сарттар).

¹ Чээн

² Кек сактоо

³ Там үй

⁴ Баары

⁵ Жаактын сөөгү

Суусамыр, Тунук к.

Бир мерген кийиктеп жүрсө бир айуу көрөт/ асканын башында таш жыйнап жаткан. Дүрбүсү менен бул эмне гылар экен деп карап турса/ асканынын астын көстөй ташты/ айуу ыргытат да үш жүс төрт жүс метир жерге чейин качып барып/ кылчайып артын карап кайта гелет/ мурунку таш жыйнаган асканын башына. Эңкейип астын карап туруп/ дагы бир таш менен урат да/ дагы качат. Мурункудай эмес/ бир эки жүс метирдей качып барып кайта келет. Кайта келет да/ жыйнаган таштын баарын урубуруу жиберип/ асканын түбүнө гирип кетет. Бул имне болдукен деп барып/ айуу турган аскадан караса бир теке/ бир жолборс өлүп жатат/ байагы жолборс менен текенин жанында айуу карап турган экен. Мерген айууну атат. Мерген ошентип айууну /теке-ни/ жолборсту үчөөнү тең алып үйүнө кетет.

Сенин деле төркүн-төзүң унуткан го дейм. Нике/ насмай — насбай/ намас/ намыркен маасы/ чигирим капчык/ жанагы акча салып чып эттире койгон/ илгеркилер намайан дечү. Написин агыткан. Беттин нуру. Нарк көтөрүлүп кетти. Найсасы вар экен. Начар / алсыз бейтап. Нарын. Нарасы кылып койот/ келин-кесектер дейбис. Насаат сөс айт. Намысы жок Накта гүмүш. Бишкек дечүүс. Матер алды// нукуй// койматек. Нымдуу жер. Суунун нарк(ы) өйүсү/ берк(и) өйүсү. Ар кимдин саны ар башка. Төрөгөн төөнү/ азый төө дейт.

(Турсунбаев Эсенгул, 40 жашта, ур.саяк).

Кочкор району, Каракүңгөй айылы

Бистен мындай тарта/ сарбагыш деп койот. Бис жаш күнүбүстөн(э)ле ушердебис. Оостон тиш кетип карып турбайбысы. Баки менен этмет кесебис. Быйас//мыйас. Чоңу-бадыбот/ кичинеси-чыны. Ым болуп суу болуп калды. Тетебереки мөөнү. Дан//нан. Данды айтабыс да токок деп. Бистин зайыбыбыс деп койчу. Илгерки заманда айтчу. Маа берчи ушу кагазынды. Талкан чала-лы/ жарма бышыралы. Силер деле биске окшош эле сүйлөйт турбайсыңарбы. Салык даана// таана ычкырлык¹ сыяктуу көк/ аны малдын баары жейт/ өскөчө төө/ кой/ эчки үчөө жейт/ жылкы жедейт. Карабагыш/ Калматай ойгут элинен. Ороктун гыз(ы) экен. Мата тувайчы. Кыз берүү башта/ биз көрүп калдык аны. Малың

¹ Ычкылдырык

гайр(а) алчу. Ыстарчын сегизби/ тогузбу бүтүм гылучу. Жа соттой болучу. Жөн эле зордук кылып сүйрөчү болду го. Акмак казанды гарайт/ акыл отту гарайт дейт. Айза дев эле гойот/ ичке болот. Оостугу жогун окто дейт.

Эми илгерки элди айтпа/ мал деп жүрүү эле там-ташты да билвей / билимден да жогөле жүрчү тура. Бөрүгөс деп ачкөс кишини айтат/ Ой миңгой айдаган байлар да асыркыдай гийинчү (э)мес. Эт жеп/ кымыс ичкенге (э)ле мактанчу (э)кен. Ууруларды баатыр дечү. Ой гудай гаары. Үй гыдырып жүрүп кыштан чыкчу/ кээ бир жалкоолору. Жасынэле атасыңар/ балдар/ муну эминен гыласыңар? Эми билгендерди айттык. Билвесек эми/ мейлинер. Мал да гелип калды/ балдар. Деги тезирээк эле болгула (ур. арык).

Кочкор к.

Апанардын дагы таалай багы барэкен. Ошонун балдарын сүйүп/ ого тетен тыңыйсың дедим. Дагы уй сатайлы деп жатабыс. Үч кой/ бир соот кунажын салыпердик. Ошону менен ыраазы болду дагы кетти. Кыз алганбыс. Жалгыз баламды / алда неме гылат деп/ баарын бердик. Амыс кылдыбы кетип калды. Кызыма көйнөк/ өзүмө жоолук алып келди. Арнап койдук эле/ ушуну сойойлукпу? Эче балаң бар/ айланайын? Ары кетпедимби. Ал өзүнчө барат. Кымыс/ козу алар дагы апаратат. Бу эки кызым/ бар берки уулум да Буронзодон окуватат. Бижерге үч кишинин огороту болот. Малы көп жүргөн киши ас малга алымсынбай калат экен. Былтыр эле бүткөсмөк эле. Адеп күсүндө бир берип койдук. Таруудан салганды бозо дейт/ сулууну (э)ле экчеме деп койот/ көбүнчө тескейликтер ичет. Бижерди төр дейвис/ эр жак деп дубал жагын айтат/ казантавак турган жакты эпчи жак деп койот. Жакын жерди мына биченделе деп койойбус. Мал-жаныбысты сатып бүткес(е) албай жатабыс. Өгүнү кыйналыбатып төрөдү. Оокаты ачар эле. Маа деле ынап койчемес.

-Чайдоос кана?

-Тан¹ / үйдөдүр.

Касың андан жаман экен/ өрдөгүн мындан жаман/ жерди булгап жиберет экен. Андан көрү өзүбектики жакшы турбайбы. Шамалдын дамаамат² келери Кызарт жактан.

(Кененсариев Усубалы, 78 жашта, ур. байуулу, 1958-ж. жазылган).

¹ Билбейм

² Дайым, мурунтан

Тяншань району, Ортосаз к.

Бир бети кызыл/ бир бети аппак алма беривийген. Азып/ качып/ келип туруп калган бала бар экен. Жалайырдан бүтүн казак. Иниси азыр Нусувалиеп менен сүйлөшүп келсе керек. Суроосуна жооп берип/ узатывийе турган экен. Биздики өзүңүз билесиста. Наркымыс эле ушул. Сөздүн чынын айтыш керек. Энесин айтса(э)-ле болот та. Мүйүздү байбичеден Жамангүл/ Бапа. Көзү жеткенинен орустан алды да. Кыргыздын баласы. Нечен кыргыздар өтүптүр. Койлондон кооз Жедигер/ Богорстондон болгон солто. Сен азыр чөпкө айдаган турасың. Акмат аке, канчага чыктыныс? Ал ысыкта кармавайт. Эски сөздөн сурайт экен. Өзүңдүн ата-баванды өзүн билвейсиң. Азоо жылкыга чалма сал дейт. Дыңкылөөн жер жадымдан чыгып кетти. Динкилөөнүрөөк жерге отуралы (тоборсуган).

(Шералиев Акмат, 72 жашта, ур. тынымсейит, 1964 -ж. жазылган.)

Баскыя к.

Бис чылапчын дейвис/ таштек деп Ат-Башы айтат/ черик/ моңолдор айтат. Суунун ары өйүсүндөгү тынымсейит илеген дейт чылапчынды. Апкөштү бакан деп жүрүөйлүүү акталаалыктар. Асыр беде эле дейт/ илгери жонгучка дечү.

(Байкүчүков Касым, 66 жашта, ур. сарбагыш)

Жанбулак к.

Мову өйүскү эл ат имели дейт/ бисте минели дейт. Бисте сокок дейт карагайдын түбүн/ куланактыктар котон дейт. Бис чегедек дейвис/ алар бутак дейт. Бис шырмый дейвис алар чегелдек дейт. Куланакта бачым дейт/ бис бат дейвис. Куланакта алывир дейт/ бис алывий дейвис. Айакта бытыкый дейт/ бис кичинекей дейвис. Жетигендер (8-март, Шоро) барайлы дешет/ бис баралы дейвис.

(Жолболдиев Молдакун, 74 жашта, ур. моңолдор).

Куланак. Нарын райондорунан жазылгандар*

Ала жастан бери. Жаман сээним кейип кетет. Силер өсүнөр айтып атасынар. Сакалдуу гишини эмне сарылттың? Бис сөөк кишибис.

*/Тянь-Шандык кыргыздардын тилиндеги өзгөчөлүктөр, 119-121-б/.

Бис коногубуз өкөөбүс ичип отурабыс. Косусу семиргидей эмес. Биске сегис мекеменин тисмесин беришкен. Турус эмес. Өсүң сыноону кенири койгула. Чөптү гордосо көскө сыйан.

Аркы эшикти жаап кой. Ойгутту чапканда. Эки өркөчүнүн ортосу кошмок чоң төөлөрдү/ ар төө дейбис. Арыптуу эме/ түлкүдөй мант берген. Арындын суусу. Быйак ым сактаган жер эмеспи. Арындын калаасында да болдук. Арынга чоң догдур келиптир. Аркы өйүстө. Эчен оор иштерди иштединер.

Барайтат болчу/ келайтат болчу. Чалгыны атийеттеп/ аста аста чап. Майнабын тоспой койо берипсиң. Жадыман чыгып кетти. Калаба салба. Капсалаң деген кишинин атын келиндерби дорбо деп тергешчү. Ошпур/ түштүк жерге басалбаган жылкы болчу.

- Эмне гелдин эле?

- Шүг эле келгем.

Олутунан тура гелди. Арпакан басып кетиптир. Топосун/ ташын/ кышын бүтүрүбатабыс. Чөптү добол уруп кетти. Акилетип койгомбус.

Атбашы районундагы чериктерден жазылгандар*

Катуудан немне катуу? Кел/ балам/ нээти дурустап алмак өсүнөн. Деле ноолубайт экен. Койду насыйа сатмак белем/ быкшып көрөбүс та. Наабаттуу адам. Нар(ы) отур. Ным жок. Немне кылып атат? Ал ничке экен. Көсөнөк неме турбайбы/ деп кир деп койот. Нары четки жээрдени карма. Саа немне жок. Немне дейт/ таң.

Төөнүн бакисине коңгуроо тагыптыр. Алдына ободо салдырып жаткан экен. Кана/ мага бир чыргоо тап. Бүгүн чанап/ эртең басса болот. Топону чанап ийгиле. Жөжө таштекке түшүп кетиптир. Антип жараматтанып турбасам. Жергуйга түшүп кетеби деп корктум. Эшиги удул эмеспи. Бааз жерлеринде көп эле. Өлүп калбагайдинер силер (жөжөгө) Жерге салганды шалча же таар дейвис. Көмөштанды карап койчу. Сангиден бүгүн суу гелет. Нанды тавага салып бышырат. Менин тогонумда суу бар болду бекен? Аштыккана кампаны/данбаркана дейбиз. Мөртү гелсе/ эми деле алып жүрөм. Бортонойунду кийип жүр. Сокунун чамдоосу. Оройу суук неме экен. Булар да кэттэлерден тараган экен. Картайып жадыман чыгып калыптыр.

*/Тянь-Шандык кыргыздардын тилиндеги өзгөчөлүктөр, 119-121-б/.

Кысым кесел болуп жатат. Лакшегер менен илип алып ачат. Тувак/ чайнектин тувагы/ касандын тувагы дешет/ бул жерде капкак дешет. Чырак жарытсын деп айтып келчи. Чытыр куусан жерлерге/ адыр жерлерге чыгат.

Кичисин тим эле чокуп койот/ чоңусу жаманыраак көрүнөт. Тура турун энди. Үйдү актап бергиниң. Оттоң салып койгунуң. Сис барсаңыс сүйлөшө келиңчи. Ат бакмакка өсүм келгели жатам. Жайлагата сактап туруптур. Эми барайтасыңарбы? Асанбек кайдан келайтыптыр.

Акталаа району*

Бардашына баракелде. Быжыны бөөнгө салып/ казанга бышырат/ жарбай секиндик менен бышырат. Мебилерим деп баламдын балдарына айтам/ балдарымдын балдары. Жусумаалы тигинден- мындан бери кыдырып/ тус сатканды (э)ле билет/ анын андан башка иши да жок болгон. Эми ылгалып келайтат. Анжийан барам дейт. Ошпур жылкы экен. Аскер менен Анжийан барыптыр Эл Кашка -Суу барды. Жасындасы чыгачка жан гире электе. Коборуп отургуруп кой нары. Качаагандыгы кыйын. Чай гайнаталы/ челек кайда? Энеси менен да капыйа айтышабы? Ич ким чыккан эмес. Жыгач кырккалы барыптыр. Кызын көргөнү Кокого жеңелери/ эжелери барат.

* (Тянь-Шандык кыргыздардын тилиндеги өзгөчөлүктөр, 113-116-б.).

Атбашы району, Акталаа к.

Малды солоп¹ койолу. Муну жүндөйүндө² боекко салып кысыл/ жашыл көк бойойм. Таарды адыргы/ гылыч менен согом. Өрмөктн гуралы адыргы/гылыч. Олжооркуп отургандыр. Таштек³ менен кир жууйт. Аткуур дегенибис да бар/ ысыг этти гол менен кармай албаганда/ ошо менен чыгарат. Элгек менен унду элейт/ арпаны орок менен орот// орус оргок. Ий/ ичин! Дувалы гирдеп гетсе/ аки менен акилейбис. Чогулган малды гачкандарга бергенин мунт//бунт жылы деп гойду. Туштук/ сайма туштук дейт. Курагын тукаавы дейт/көк тукаавы/ кыжымы тукаавы. Бул⁴ таппаса деле касы-болуш муну жакшы гөрчү. Сулу асайбаса ас болот.

¹ Камап.

² Жүндөйүндө

³ Дагара, тепши

⁴ Акча

Күс месгили. Очокко касанды асат/ тес ас! Касанды асыб от жак. Өңүнөн асып кетипир. Жеринен аскан адам/ асып-тоскон// азып тоскон. Тамактын тусу// тузу гемиб галыптыр. Никелей саманы. Арпа-буудай күс чавылат. Жерди чанайт¹. Эшектин баласын тайгара дейт. Көсүн чукуп ийет боорбаш//борбаш деген чымчык. Уруктун таралышын гөв айткан гишини сандыргачы² дейт. Мавереки жагын мистүү гылып койчу. Чыныга чык куйуп гел. Туураган этти чыктайт. Көб байда бервейт экен. Уйдун туйагы/ баакисин туйак дейт. Ке башкасынан жарытчы³ Чыракты жарыткылачы. Алдына гетиб галайын! Ал/акен бериб атат. Анан эмне өсүбүсдүн билгенибисти айтавыс та. Өсү жаңылмачты гыйын билет. Шууту⁴ менен чыгабыс. Сарбагыш апкөч дейт/бис илгич дейбис. Колго суу гуйганды чылапчын деб гойчубус эми таштек деб галды. Аптама деб гойот/ошо гумган сыйактуу волот/тышы гоос волот. Кашкар чайнек деген да башка болчу. Ушу мүсөлдүү⁵ Ошондой гичиг бөйрөгү вар. Кайнаган таш чайнектен чай гуйуб гелчи. Ташы систики. Сааткерди⁶ гүмүштүн бетине ойуп салат. Аста⁷ мал! тиги сыйасын тамысыб атпайбы. Илгери жактан деп гойчу асыр сандыг деп галды. Таң⁸! Кыпчык-касаңга жапкандагы нандын ортосуна койулчусу. Муну моңолдор чет кулак дейт. Куймак/боорсок/ көңкө нан. Арабанын ырдываны дейт/ капталына гойулганын. Наспей тартып атам. Аркардын баласын косуга дейт.

(Акунов Асанаалы, 72 жашта, ур.черик.)

Атбашы району, Акмоюн к.

Карган киши ковалбай уктап калыпмын. Ылдый жакта тамыбыс бар. Ол кызды мен 25 жыл болдум/ Кытай элинен келдим. Тетиги суунун өйүсүндө моңолдорго тава (таандык) болучу. Маа келип үйдү актап беригиниң деп чыкырганбыс. Булар да кэттелерден тараган экен. Муну өзүң эле баккының деп ошол Наалы эжеге бактырыптыр. Анан немне гылалы дейсиңер деген суроону/ Ажыбек айтат экен. Сис билиңис баатыр деген сөстү/ берки-

¹ Ченейт

² Санжырачы

³ Жарык кылчы

⁴ Шаты

⁵ Түспөлдүү

⁶ Оймо, чийме, орнамент

⁷ Абайла

⁸ Билбейм

лер жооп кылат экен. Эми Черик болсо четке түшсүн деп руксат берген экен. Ушуну менен кече/ ашта-тойдо Черик болсо четке чык деп чакыруучу(э)ле. Атактуусун наамы чыгат турбайбы! Нары жагында Чеш-Дөбө деген жер бар. Саа немне жок? Байым (эрим) намасын окуп бүтүп ичет ко чайды. Немне дейт/тан (бил-бейм, түшүнүксүз). Чырак жарытсын деп айтып келчи. Тур алдына гетейин/ чырак жарыт/ ширенке мында турбайбы. Анаш/нар(ы) отурчу/мен бешик жасайм. Чойукени бошотчу. Кысым/оттон салып койгунуң.

(Байсеркеев Эсенбай, 84 жашта, ур. черик, 1958-ж. жазылган)

Атбашы району, Карасуу к.

Үч сөз бар. Булардан дайыма суу агат. Ошол үчүн Кара-Суу атап койгон. Ушул өйүс бүт эле сарбагыш. Чериктер барын эле башка/ башка айтат. Бис айтабыс бетеге деп/ алар айтат гөдөө деп (чериктер). Бис беде дейбис/ алар жонгучка дейт/ бис мусоо дейбис/ чериктер торпок дейт. Бис челек дейбис/ алар чапчак дейт/ биз амаз окуйлу дейбис/ алар намас окуйлу дейт. Бис талкан көөлөп бер дейбис/ алар умаштап//маштап берчи дейт. Каттындары косуну тергегенде марка дешет. Черик гийин гелди. Алар Какшаал жагынан гелди Жерди бөлүп алганда Күнгөй тоого Сарбагыш жайласын/ тескей тоого Чериктер жашасын/ тетийагына монолдор жашасын деп бөлүшкөн экен. Бос үй/ гереге-уугу болот Отоо//жолум үй/ жылкычылар алып жүргөн/ жеңил болгон. Кереге-уугу(э)ле болгон. Сайма алачык/уукту түндүкө гана сайып койот. Ары отур ичке. Нокто деп койовус.

(Үшкүмбаев Маамат, 72 жашта, ур сарбагыш).

Атбашы району, Ачакайынды к.

Орустар келатат дегенде/ бис кавака жатып жүргөн кес. Үйгө киргисип катчуус. Акелерине айттым/ мен качайын дедим. Бер жакка чыккычакты кайра нар жакка качтым. Эмнең ала гачты деди. Бир кысыл айгырыныс бар эле Аке/ кармай алвайм дедим. Кележатсам алдыман чыкты. Менин баланчамды алганча кеттим. Баланча кетип барайтат эле ошол алганча кетти. Эштемени билбесе нимине жасат. Нар жактан чындап күч келгенде/ качпадымбы. Аркы өйүзү менен барат. Шамаал саста болду бекен? Бижерде жок. Отур аке/ отурунус. Бүгүн начарлап калды. Он жыл ажерде

жашады/ аяакта/ быйакта жашады. Жанына гелип/ талп этип сара гылып/ кооп кеткен. Жесир катын болсо муну мен кандай аламын деп Болот кичине намызданган. Талыкенин бойуна бүттү/ эркек төрөлдү дагы аны айтканындай атын Нийазбек койду. Эми Нийазбектен Сарыбагыш таралды. Бакиси эле Болоттон тарап чыгат. Жер самандан бери турган эле мен. Ошол акун болгон. Ошол масар. Касийетти масар деп/ али да тууваган катын барып сыйынып калат. Пайдакеч болом десе алсын. Бисти ошойерге таштап койо бекен? Найса менен сайышты. Таштекти алып перейинби? Оосун бекитип/ топоо менен көмдү дейт. Топону чанап кой. Жарыйт¹ асыр. Таңга жуук ой жарыйтта! Элгек кесек болсо эки-үч элгейт. Абдан эселип кетти. Мага лукма² сал(а)отур. Илгери бис бала кесте/ касанга жават эле.

(ур. черик, 1965-жылы жазылган).

¹ Жарык болот

² Ымдап, белги бере тур

3. ЫСЫККӨЛ ГОВОРУНУН МАТЕРИАЛДАРЫ

Түп району, Талдысуу к.

Ошол гиши гедей/ жарды-жалчы Никалайдын салдаты атчан экен. Кыргыздан салдат алч(у) эмес. Уруш жайын билбей аз эл беркер увара гылбайлы дечү. Бала сурайт деп урушту ошондон баштап жүрбөйбүзбү. “Улугун капыр болсо амырын тут/ улугун сокур болсо көзүндү жум/ улугундун гем-герчи болсо аны гем-герчке ойлобо” деген. Кыргыздар ар гайсерде тентип жүргөн гезде/ чөб алачыкта жашадык. Кишинин ал-авалын тизип/ыспискеге үчкө бөлүп жазат экен. Эзилгендин өзү мен болгомун. “Ог атар уулду ордуна тааны” ушунун энизи имине деп/ силер үчөөнөрдөн сурабатпайымбы. Маа айтып бермекчи. Мынабу балдар жаңы өсүп келатпайбы/ элге байдасы тийеби/ жүргөн-турганынан сынап бил деген сөз. Энең чай гайнатыватавы? Даланда¹ турат. Мыйаз². Адеп байлаганда гөрөнгө деп/ былтыркы кымыздын үркүн алып койот/ баштыкка салып. Жылкы абдан байдалуу. Бир гүндө омбир/ он эки саайт. Сабанын түбүндөгү үрпүн тайпыга салып/ кымызды сүзүп алып/ үйдүн үстүнө жайып/ кургатып койот. Мандайга жазган ырызгы. Эки жаш оопас/ оопаз. Асмайды тамекиден жасайт/ бөпөрөс. Амаз окуйт/ багымдат/ бешимдеги амазда он жыгылат. Суунун өзөнүн өрдөш деп койобуз. Кызыл жези(э)ле жакшы/ алтын өңдөнүп турат. Ырыстуунун үйүнө жуучу келет/ Ырысы жоктун үйүнө доочу гелет. Эки керегеси начар болчу. Жасса жазып койсун. Аны гөөкөргө гуйчу/ анда бөтөлкө жок да. Иркинтин³ арагы абдан күштүү. Эки сөздүү адамды гунгарамадай түгөнгүр дейт. Өрүшүн кут болсун. Эшектин такайы⁴ Баланы эркелетет/ Жембаштыктай болгон кешигим деп/ коделегим/ эркем/ күчүгүм/ мышыгым деп.

(Сагынбаев Калыйдулла, 86 жашта, ур. бөлөк-токоч).

* * *

Сорттогонубуз голанко/ мобереки откод. Граварка гүрөк менен гүрөб атавыс/ шыпыргы менен буудайды шыпыравыс. Бадвот менен жарма ичевис. Мову дөңгө кызыл төгүб атпайбызвы.

¹ Далис

² Пийаз

³ Жыйналган сүт

⁴ Коделеге

Байа гүнү жаанда агызыб кетти. Сулуу айдачу/ аны малга берчү. Кыз-келиндери шагарактап¹ өгүз миниб келүүчү. Алдыга нан койот/ даң гойот. Даны ушу токоч. Эми гурсагы тойгондо ошолорду унутту. Тетибереки жерде отурчу. Кааз вар/тоок/ көгүчкөн/ индук/ гүрпү тоок. Гийиздерди гүбөө// күбөө жеп гойуптур. Дагардыкын² жоон жасачу. Сөйкө да гүмүштөн. Тойо жесе ыксыраб калчу (э)лек. Мун(у) эмне бадага³ кошпойт? Баз⁴ ай! Ой гаапырлар! Мөөн ичеги/ бүлкүлдөктү быкын дейт. Апайтөш⁵ жер. Көкбөөр тартавыс. Мийсалы эле. Чыгач капкак. Зайра менин гелиним.

(Жангиров Дүйшөбек, 68 жашта, ур. токоч)

Бал аарысы жөнүндө аңгеме

Жазында бал аарысын тышка чыгарабыз. Марттын он-жыйырмаасында/ аарынын тамагын бир жумада бир гөрөбүс. Аары жумасына семейи гөп болсо бир гил бал жейт. Запас балы гөп болсо/ беш жүз/ төрт жүз грамм бал жейт. Азыктан чыккандан гийин күлдү санында/ түкчөсүнө ороп келет. Балдарды тамагында/ бокчосуна жыйнап келет. Күлдү балдарына буламык кылып берет. Аары өзү да жейт. Бир челекте бир гана маткеси/энеси/ болот. Бир челекте эки маткеси болсо/ бирин-бири өлтүрүп койот. Же орой болуп чыгат. Орой болгондо балдары менен челектен качып чыгат. Жаңы байда болгон эне челекте галат. Жумушчу(у) аарылар сырттан/ талаадан бал алып келет. Үйдөгү галган жумушчу аарылар уйук жасайт. Турудник/ ата аарысы/ эч кызмат кылбайт. Бал жеп гана жата берет. Талаада бал түгөнгөндө жумушчу аарылар турудниктерди өлтүрүп тышташат. Талаада бал түгөнгөнүн ошондон билебиз. Биринчи агуста бал тартылып калат. Күн жылып калганда/ биринчи ыйундан баштап аарылар азыктан чыгат.

Март айында аары сирке салат. Сирке салганы/жумуртка тыштаганы болот. Бул сиркелер а дегенде сууга айланат. Курт улам чоңойуп калат/ куйрук чыгат. Ошо гезде/ аары бул курттарды бечеттейт. Ичиндеги аары жетиккенден гийин өзү чегип/ сыртка чыгып/ аарыларга кошулуп сырткы жана ички жумушту гылышат.

¹ Шарактап

² Чоң кап

³ Падага

⁴ Бас

⁵ Жантыгыраак

* * *

Илгери Ысыккөлдүн ордуна чоң шаар болгон экен. Ошол шаардын бадышасы чачын кезек менен ар кимге алдырып/ чачын алган адамды дайым эле өлтүрүп салчу(э)кен. Анын өлтүрүп койушунун себеби падышанын башында мүйүзү болуп/ ар башка бирөөлөрдүн көрүп койбостугу зарыл болуп келген экен. Бир жаңгыз балага кезек келип калат/ энеси эмчегинин сүтүнө камыр жууруп дан¹ бышырып берет. Бала кандын чачын алып жатып/ данды майдалап жерге түшүрүп жейт. Ошондо ал эмчектин сүтүнө жуурганын билип/ катуу өкүнүп калат. Бала менен эмчектеш болуп калгандыгын сезип өлтүрбөйт. Ушу кезде кан дайынсыз жоголуп кетет. Ошондуктан байагы чачын жибитип жуунуп жүргөн кудук ташый баштайт да / шаарды бүтүндөй каптап кетип/ ушул көл байда болгон экен.

/Кыргыз диалектологиясынын очерки, 213, 215-б./

Ар түрдүү тексттер

Ошотур испирт жакшы (е)кен. Арын түгүл Кочкоруна барбай жатса. Аспай жагынан душманмын.*(Шалба к.)* Мен төркүнүм Арында. Эченчи жыл болду. Сегиз жылы Аталык деген огодун тегирменин кармап жүрдүм. Караголдогу огойлордун гөбү ушунда туруп кетишкен *(Тамга к.)*. Гемпир/келе асыбайынды! Амаш шамда. Не гылганы менен амызды гууйт экен. *(Оттук к.)* Икелеп койгон *(Дархан к.)*. Арындын суусу Аменгендин шаарын тевелеп өтөт. Амазакун/Уруйла/Усупов. Эшим Нарында суук капчыгай деген жерде болот. Болот өлгөндөн кийин Тайырбек/ Сураке/Айдаке/ Салыбек начар чыгып калат экен. Эсенгул тың чыгат. А гезде эл бир киши өлсө мүрзөгө чейин жүктөп барчу /э/кен. Болоттун сөөгүн Кетмен-Төбөдөн Арстанбап деген жерге жүктөп барганы жатса/төртөө кымыз ичип маз болуп уктап калыптыр. Эсенгул ачууланат экен. Күрөң тартып жаткандыр деп, ошол себептен беш күрөң аталып калыптыр *(Талды-Суу к.)*.

Гөлгө гелер менен Семизбел кеттим. Төркүнү ким/төзү гим? Мыйаз (пияз). Байызбек атайын Карачоронун жолун тозуп/менин оолатым кыргыз болгондон кийин кетейин деп жол тозуп турган.

Бир бадывот бозо верди. Үйгө гиши гелгенде гово галбайсыңбы. Конок//мейман бир сөз. Ава/бижерге токтобойлубу?

Андан гийин кырк экинчи жылы жаңгыз балам армия гетти/кат/кавар жок. Кайра жасывалып/ чийден жүндү өзүнчө ажыратывалып жүндү түрүп/билек менен энкейип басавыс/чийдин үстүнө. Анан кийис болот... Түргө салып бойойт көккө/кысылга. Кийис жакшы болсо/майда гылып/мүйүс гылып ойовус. Жаман кийис болсо/чоң-чоң гылып ойовус. Кысыл жипти ийривалып/көк менен кысылдын ортосуна жээк койуп алып/аркы бетинен жөрмөйт *(Жети-Өгүз, ур. черик)*.

* * *

Илгери Ысыккөлдүн орду шаар болгон экен. Ал шаардагылар бир гана кудуктан суу ишчү/е/кен. Кудук сыйкырлуу болуптур. А кудукка бир айал төрөгөн бойунча киринген экен. Ошол үчүн кудук ташып кетип/Ысык-Көл пайда болуптур. Койсарынын батыш жагында биз бала гезде көлдүн ичинен бышкан кирпичтен салган үйдүн дубалы көрүнүп турчуле. Бугудагы Тилекматтын күмбөзүн ошондон чыккан бышкан гирпичтерди атка/төөгө жүктөп келип салдырыптыр. Биз бала гезде көлдөн карапа идиштер чыкчуле. Капкакталуу карапалардын ичинен жез тешик тыйындар чыгуучу. Ошондуктан бул шаар кытай/калмактын шаары болсо герек деп айтышчуле.

(Кыргыз диалектологиясынын очерки, 214-б.)

4. АРАЛАШ (ЧЕК АРА) ГОВОРЛОРУНУН МАТЕРИАЛДАРЫ.

Тогузторо району*, Четбулак к.

Борончу/коп өйдө/ коп дейм ай. Кооб ичейин десем/ кой- нум ылдый төгүлөт. Сексен үчкө келип/ минтип кобо албай отурбайымбы.

Дэни барбы? Дэри чөптөр бар. Бистин Токус-Торого жарал- ган кийелер ошолор. Кээ бирөөлрү мынабу чай пийэлэдей болот. Ай менен Үркөр сээл жанаша келип калса/ аны койун дейбис. Наспайгэ кошот/ аны чекенде дейбис. Сээл-сээл эле чап. Закүн ушундай. Ыспарапке керек деди. Тэттин жокпу/ апкел. Түштү деп бирээри айтат/ түшпөдү деп бирээри айтат. Кастумун тетиги үйдө. Тиги кишинин акылы дээне турбайбы/ айтып берди. Дээри алай- ынчы. Тилибистин бээрин жасып алып кетесинерби? Меке дүмбүл болгондо кайта келесин. Байагынын бээрин унутуп калыптыр- мын. Эли-пәлий дедик. Тэтти кылып ичейинчи.

Жүктүн артында ным тартып калыптыр. Жиптин ничкеси(э)- ле ушу да. Мен түшүп нары өйүскө кеттим. Нукум-нукум кылып кичинеден салдык. Нарын тартып эт жечүбүс/ али да бар.

Насыбайын бур тартып/
Анда-санда бир тартып.

Наркы арыкта агыбатат дейт ко.

Агоротуна оолу урдурубатырбы? Бактийардын баласы маа дейт.

Чубаган көп киши келайтат. Мындан барайтканда бир ас кыйналдык. Эшиктен келайтса тамагын кысканат. Мен барайт- сам/ ал быйакка келайтыптыр.

Түндөсү жумуш болгонун көргөн эмесмин. Үйдөн чыккын келбейт. Күзүндөсү эгин тартуу/ башка жумуш жок. Жайындасы бети курусун/ көп жейт. Жакшына кылып койуптур. Алмачыкты бала-чака жейт. Катын жанак деген болот. Бистин абабыс айтат эле. Айалдар убакили болуп жүргөн. Аман-эсенсинби/Бала-чакаң- дын тени тазабы? Суу майнап кетти. Үйдү акилейбис. Сыйан бол- ду. Өсүбек келин келди. Косу истейин десем/ эшек карматпайт. Таң/ аны жастык эле дейбис. Иштегенинди билетпекенби? Оолу урубатат/ оолу салыбатат. Тиги жонгучкадан айдаса, бу жонгуч- кага келет. Бактийарды баласы маа бер дейт/ Бистин абабыс ай- тат эле. Жашы элүү ашып кеткен.

* /Тянь -шандык кыргыздардын тилиндеги өзгөчөлүктөр, 113-115- беттер/

Тогузторо району, Атай к.

Дэли/ дәри/ кесе/ мәэси/ мактап. Үйү зактап калыптыр/ Да- дил жигит экен. Дәринди бервейсинби? Бээрин чогултуп имне келдин? Сээл укпай атат. Дарвиз апкелиптир. Саал бир пас тура турчу. Ушуйак тараптан баариле барчу. Момунун нар жагын Ор- Каскак деп койот. Кичи-Макмал дейт. Кетмен-Төбөгө быйактан барчу (э)мес. Сөөкүр экенсин дейт/ бир туруп тигини/ бир туруп муну айтат/ сөөкүр ушуга ишенбегиле дейт. Магзым алып келиверсен. Чолпонкулга барын. Кудайдан тилесең курсагын эши- лет/ кишиден тилесен курсагын тешилет.

(Исмаилов Абдыразак, 80 жашта, ур. базыс, 1964-ж. жазылган).

Казарман к.

Чоң Бектендин кысы. Өгүскө жара тептириптир. Текенини мүйүсү. Кумарпос. Бистин атачыстыкына туруп калды, нечен ат- тарды алып/ нечен жорголорду алып жүрдү. Кыргыз болуп калды. Асырааг эл. Боз(о) ичип бий болуп отурду. Өйүстү сурап турчу. Булардын касысы (казысы). Кысмаат деле кылган жери жок. Ыса- лап койду. Качып жүргөн кесеги. Ноопалаң/ кунан болгону/ ноо- пас/ бышты болгону. Ак кийик булар/ аркар/ кулжа/ бугу/ ма- рал/ боз кийикке эчки/ теке гирет. Наспей барбы? нары тур. Мындан да ничке экен.

(Сыпатаев Абдыразак, 80 жашта, ур. базыс, 1964-ж. жазылган).

Токтогул району, Сарысөгөт к.

Ат чабуу

Керимбай деген атасына аш берген. Ат чаптырган. Конобай- геге Кызыл-Жазынын башы/ Гамбар атанын оозунан атты ошер- де койгон. Кечинде апарып/ атты ошеңге суутуп байлаган. Эртең мененки гүн тийгенде/ атты гойоверген. Байгенин башы Күйбүшүпта болгон. Ошо Кызыл-Жазы менен Гамбардан гойо берген. Ошондон бери жолдо алыс чапкан Коно чапканда беш- алтат/ алты ат/ өлгөн. Мен өзүм чапкан ат бештен кийин барган/ ошондо тогуз гой бир ат/ бир төө алган. Тынаалы дегендин сары гызылы. Мен өзүм төр жыл ат чаптым. Анан чоңойуп калдым. Ат чаппай галдым. Аш-тойдо барып чапчымын. Атка миңгизип алып кетчи. Атты бага турган сайапкерлер башка. Ат баккан сайапкер

4. АРАЛАШ (ЧЕК АРА) ГОВОРЛОРУНУН МАТЕРИАЛДАРЫ.

Тогузторо району*, Четбулак к.

Борончу/коп өйдө/ коп дейм ай. Кооб ичейин десем/ кой- нум ылдый төгүлөт. Сексен үчкө келип/ минтип кобо албай отурбайымбы.

Дэни барбы? Дэри чөптөр бар. Бистин Токус-Торого жарал- ган кийелер ошолор. Кээ бирөөлрү мынабу чай пийэлэдей болот. Ай менен Үркөр сээл жанаша келип калса/ аны койун дейбис. Наспайгэ кошот/ аны чекенде дейбис. Сээл-сээл эле чап. Закүн ушундай. Ыспарапке керек деди. Тэттин жокпу/ апкел. Түштү деп бирээри айтат/ түшпөдү деп бирээри айтат. Кастумун тетиги үйдө. Тиги кишинин акылы дээне турбайбы/ айтып берди. Дээри алай- ынчы. Тилибистин бээрин жасып алып кетесинерби? Меке дүмбүл болгондо кайта келесин. Байагынын бээрин унутуп калыптыр- мын. Эли-пәлий дедик. Тэтти кылып ичейинчи.

Жүктүн артында ным тартып калыптыр. Жиптин ничкеси(э)- ле ушу да. Мен түшүп нары өйүскө кеттим. Нукум-нукум кылып кичинеден салдык. Нарын тартып эт жечүбүс/ али да бар.

Насыбайын бур тартып/

Анда-санда бир тартып.

Наркы арыкта агыбатат дейт ко.

Агоротуна оолу урдурубатырбы? Бактийардын баласы маа дейт.

Чубаган көп киши келайтат. Мындан барайтканда бир ас кыйналдык. Эшиктен келайтса тамагын кысканат. Мен барайт- сам/ ал быйакка келайтыптыр.

Түндөсү жумуш болгонун көргөн эмесмин. Үйдөн чыккын келбейт. Күзүндөсү эгин тартуу/ башка жумуш жок. Жайындасы бети курусун/ көп жейт. Жакшына кылып койуптур. Алмачыкты бала-чака жейт. Катын жанап деген болот. Бистин абабыс айтат эле. Айалдар убакили болуп жүргөн. Аман-эсенсинби/Бала-чакаң- дын тени тазабы? Суу майнап кетти. Үйдү акилейбис. Сыйан бол- ду. Өсүбек келин келди. Косу истейин десем/ эшек карматпайт. Таң/ аны жастык эле дейбис. Иштегенинди билетпекенби? Оолу урубатат/ оолу салыбатат. Тиги жонгучкадан айдаса, бу жонгуч- кага келет. Бактийарды баласы маа бер дейт/ Бистин абабыс ай- тат эле. Жашы элүү ашып кеткен.

* /Тянь -шандык кыргыздардын тилиндеги өзгөчөлүктөр, 113-115- беттер/

Тогузторо району, Атай к.

Дэли/ дәри/ кесе/ мәэси/ мактап. Үйү зактап калыптыр/ Да- дил жигит экен. Дәринди бервейсинби? Бээрин чогултуп имне келдин? Сээл укпай атат. Дарвиз апкелиптир. Саал бир пас тура турчу. Ушуйак тараптан баариле барчу. Момунун нар жагын Ор- Каскак деп койот. Кичи-Макмал дейт. Кетмен-Төбөгө быйактан барчу (э)мес. Сөөкүр экенсин дейт/ бир туруп тигини/ бир туруп муну айтат/ сөөкүр ушуга ишенбегиле дейт. Магзым алып келиверсен. Чолпонкулга барын. Кудайдан тилесен курсагын эши- лет/ кишиден тилесен курсагын тешилет.

(Исмаилов Абдыразак, 80 жашта, ур. базыс, 1964-ж. жазылган).

Казарман к.

Чоң Бектендин кысы. Өгүскө жара тептириптир. Текенини мүйүсү. Кумарпос. Бистин атачыстыкына туруп калды, нечен ат- тарды алып/ нечен жорголорду алып жүрдү. Кыргыз болуп калды. Асырааг эл. Боз(о) ичип бий болуп отурду. Өйүстү сурап турчу. Булардын касысы (казысы). Кысмаат деле кылган жери жок. Ыса- лап койду. Качып жүргөн кесеги. Ноопалан/ кунан болгону/ ноо- пас/ бышты болгону. Ак кийик булар/ аркар/ кулжа/ бугу/ ма- рал/ боз кийикке эчки/ теке гирет. Наспей барбы? нары тур. Мындан да ничке экен.

(Сыпатаев Абдыразак, 80 жашта, ур. базыс, 1964-ж. жазылган).

Токтогул району, Сарысөгөт к.

Ат чабуу

Керимбай деген атасына аш берген. Ат чаптырган. Конобай- геге Кызыл-Жазынын башы/ Гамбар атанын оозунан атты ошер- де койгон. Кечинде апарып/ атты ошеңге суутуп байлаган. Эртең мененки гүн тийгенде/ атты гойоверген. Байгенин башы Күйбүшүпта болгон. Ошо Кызыл-Жазы менен Гамбардан гойо берген. Ошондон бери жолдо алыс чапкан Коно чапканда беш- алтат/ алты ат/ өлгөн. Мен өзүм чапкан ат бештен кийин барган/ ошондо тогуз гой бир ат/ бир төө алган. Тынаалы дегендин сары гызылы. Мен өзүм төр жыл ат чаптым. Анан чоңойуп калдым. Ат чаппай галдым. Аш-тойдо барып чапчымын. Атка миңгизип алып кетчи. Атты бага турган сайапкерлер башка. Ат баккан сайапкер

Байбоозун деген болчу. Намыз үчүн чыгып гелзе/ байге алчы. Чыгып келген атты жүз гой/ бир жерде сүрөөчү турат. Мен эки бут оорум бар да. Менин атым буралып турду. Кысталактын сайпкери мытаан экен. Алыска койгондо жүгөрүнү кууруперген экен. Азыр болсо бийеке ырайонго гелип иштеп галдык. Ат чапкан да гиши жок. Түлкү үчкө бөлүнөт. Эки чавуусу ак/ ортойери төшүнүн тактайы бир теветайлык гөк болот. Сырты гызыл болот/ далыдан ылдый гарай гуйруктун соруга дейри кызыл болот. Агы да өөгү/ гөгү да өөгү/ боору сырты кызылы

(ур. курманкожо, 52 жашта)

Үчтерек а/с., Ташбашат к.

Тегирмендин жабдыктары

Тегирмен ташы/ үстүнкү ташы/ алдынкы ташы. Буудай түшүпөре турганы итайагы. Жогорку чоңу кампасы/ кампасына эгин салынат. Кампанын ат жыгачы. Шакылдагы тегирменге жем түшүрүперет/ ал былкылдабаса тиги түшпөйт да. Тегирменди өйдө-ылдый көтөрүп жүргүзө турган кулагы. Бууу?. Эсеви үч жыгачы бар. Кулак эки жыгач. Ат жыгачты кулаг өйдө көтөрүп тартып турат. Нармалны кылсаңыс дан чыгарат. Парасы/ овол тышында турган калагы пара дейт/ аны кармап турганы күпчөк. Андан оозунда туура темири бар/ аны бака дейт/ баканы өйдө көтөрүп тура турган шимеги бар. Бөксөргө болуп калган тегирмендин оозунда да. Бака/ ташы/ тегирмендин оозунда. Бири гем болуп калса жүрвөйт/ бакиси ушу. Эгин түшө турганы/ тепши. Дан сала турган/ калак. Чегилип турса/ биргүндө эки жарым/ чекпегенде эки синтинер тартылат.

(ур. саяк, 55 жашта).

Казарман к.

Кошоктор

Көлөкөн көлгө тийч(и) эле
Көлөкөндүн алдында
Көп тууган дуулап жүрч(ү) эле
Көлөкөн көлдөн кайрылды
Көп тууган сенден айрылды

Салкынын сага тийч(и) эле
Салкынындын алдында
Сан курдаш дуулап жүрч(ү) эле
Салкынын сайдан айрылды
Тан азандан турч(у) элен
Талаага жыйын курч(у) элен
Эртеменен турч(у) элен
Эмне жыйын курч(у) элен
Атакем ат чаптырган жерлерин
Ак козунун кайкысы
Көк бөрү тарткан жерлерин
Көк дөбөнүн кайкысы
Сарымсактуу сар(ы) ойго
Сан айлансам конуш жок
Арманкүн сан какшасам келим жок
Көк ширимдүү көк ойго
Көп айлансам конуш жок
Жараткан көп какшасам келиш жок.
Суусар бир бөркүн ыргаган
Султан бир жанын жыргаган
Суук жер экен жатпачы
Султан бир бойун кор болор.
Катуу жер экен жатпачы
Кайран бир жанын кор болор.
Болоттон бычак кайраган
Борборго жетип сайраган
Калайдан бычак кайраган
Калк алдында сайраган
Ак терезе ак тамын
Акшумкар конгон бак шагың.
Өзүндүн көзүн өткөн сон
Эшиктеги гүл калды
Көк терезе көк тамын.
Көк шумкар коногон бак-шагың
Капшыттагы гүл калды
Эшикте атың тек тургай.
Эшендер өткөн сис тургай.
Эшендердин эрке кыс
Ыйлаган экен бис тургай.
Калпалар өткөн сис тургай

Калпалардын калы кыс
Кейиген экен бис тургай
Көк жорго минип бут чозгон
Келбетине көз тийген
Сур жорго минип бут чозгон
Сымбатыңа көз тийген
Асмандан учкан ылачын
Ал деле жаят кулачын
Ардактап баккан балдардын
Аз эле көрдүн ыратын
Көкөлөп учат ылачын
Көп эле жаят кулачын
Көтөрүп баккан балдарын
Көрбөй да калдың ыратын
Кара бир тоодон караган
Карчыга кушту кармаган
Кадырлуу кудам келет деп
Кара бир койун байлаган
Улуу бир кушту кармаган
Арыстан кудам келет деп
Улардын этин арнаган
Көксоодон түшкөн тамчысыз
Ак соодон түшкөн тамчысыз
Арийне биске камчысыз
Сарымсактуу сар(ы) ойго
Самап барып жайлабай
Сарала сакал жайпабай
Саамалг(а) оозун чайкабай
Көбүргөндү көк ойго
Көчүп бир барып жайлабай
Көк ала сакал жайпабай
Көбүккө оосун чайкабай
Аргымак минген сайыпка
Анжили барган айылга
Күлүктү минген сайыпка
Күлүшө билген айылга
Баркуттан менин төшөгүм
Төшөнөмүн дейт элең
Каралуу калган мен бейбак
Төшөнгөнүм канакей

Капшытка шалча таштаган
Каныша кызды баштаган
Төрөдөй уул баштаган
Өсүндүн көсүн өткөн соң
Капшытка шалча ким таштайт
Төрөдөй уул ким баштайт
Кылчайып күлүк караган
Кынаптап чачын тараган
Бей саат кеттин айла жок
Баланын көрбөй кызматын
Ак калпак кийген чыраштап
Акактай боюн ырастап
Апакенден бөлүнүп
Көк калпак кийген чыраштап
Көк калпак кийген чыраштап
Көркөмдөп бойун ырастап
Көтөрүп баккан балдардан
Күл бейиш кеттин ыраактап
Бөлөскө чыгып карасам
Беш кабыргам сөгүлөт
Бейилинди эстесем
Белгисиз жашым төгүлөт
Кыраңга чыгып карасам
Кыялыңды эстесем
Кылгырбай жашым төгүлөт.

*(Имамбердиева Жаңылмырза, Тогуз-Торо району,
Казарман кыштагы, 72 жашта, уругу саяк)*

* * *

Салкыны элең шамалдын,
Зиреги элең адамдын.
Кыроосу элең шамалдын,
Далили элең адамдын.
Манабымдын барында,
Балкыдан болгон төшөгүм.
Базар болгон төшөгүм.
Базар болгон эшигим,
Манабым көзү өткөн соң,

Балкыдан төшөк жыртылды,
Базар эшик жыртылды,
Базар эшик жыйылды,
Айдама жорго мингискен,
Айнектүү үйгө киргискен.
Манабым гөз(ү) өткөн соң,
Айдама жорго бул болду
Айнектү(ү) үйлөр кор болду,
Чайпаганым чай болгон.
Чайнаганым май болгон,
Суук жерде гөп турса.
Сүлөөсүн ичик суу болот,
Суук жерде көп жатсан.
Султан бир жанын кор болот,
Каардуу жерде гөп турса.
Карышкыр ичик суу болот,
Караңгы жерде гөп жатсан.
Кайран бир жанын кор болот,
Эмендин башы ай суу.
Эрибей туруп мустасын,
Элинен кеткен манабым
Беймарал жатып уктасын.
Карүңкүр башы кашка суу
Кайнабай туруп мустасын.
Калкынан кеткен манабым
Беймарал жатып уктасын
Чылбыры элең буудандын
Чынары элең туугандын
Ак тайлак жатат кылда
Калдайган калың элинен
Бөлүнүп барып жатасын
Манабым, ак тупурак уяңа
Ат чабышкан жерлерин
Ак төбөнүн кайкысы
Ашта, тойдо кийгенин
Ак сүлөсүн тайкысы
Көк бөрү тарткан жерлерин
Көк төбөнүн тайкысы

*(Черикова Мээрбү, 68-жашта.
Тогузторо р., Арал кыштагы, ур. саяк).*

Апакем
Айлансам апам гүзөөрүм
Менин ойумда ишим түзөөрүм
Сыр дарыя сен элен
Апакем сырдашар кызын мен элем.
Апакем көзү өткөн соң
Сыр дарыя карк болду.
Сырдашар кызын дак болду.
Апакем балкы төшөк жүк көркү
Базарым апам үй гөркү
Балкы төшөк жүк гөркү
Кутманым апам үй гөркү
Балкы төшөк үй гөркү
Базарым апам үйдө жок.
Курак төшөк үйдө жок
Кутманым апам үйдө жок
Апакем секиге чыккан кайындай
Хандын бир кызы айымдай
Белеске чыккан кайындан
Апкем бектин бир кызы айымдай
Он колуна кайчы алган
Балдарым кооз кийин деп
Парчасына түр салган
Апакем саардан туруп иш кылган
Мааласын таза мис кылган
Апакем карөшкө үйүн улаган
Апакем келишинче дуулаган
Көрөгөлүү үйүн улаган
Апакем келишимдүү дуулаган
Капталга барып кончусуң
Карыш абай тон бычып
Хандарга белек берем деп
Сен кадырлуу жубан болчусуң
Бел сөөлөп барып калчусуң
Белгилебей тон бычып
Бектерге белек берем деп
Сен белгилүү жубан болчусуң
Улар этин кактаган
Уулун эрке сактаган

Кыргоол бир этин кактаган
Кыздарын эрке сактаган.

Кыз бергендеги кошок

Кызым чоң атаң конгон чоң кептеш
Чоң кептешке конуп ал
Түшкөн жерден бак айтып
Сен чозулган гелин болуп ал
Өз атаң конгон кең кептеш
Кең кептешке конуп ал
Алганың менен бир жүрүп
Сен керилген келин болуп ал
Кызыкем шеригиң менен көгөргүн
Келеңгер бешик өңөргүн
Кызыкем күйөөң менен көгөргүн
Самордун чайы бол
Сан келиндин башы бол
Түндүк бою от жакса
Жең менен желпип өчүргөн
Түмөн жаман сөз уксаң
Кызыкем күлкүң менен кечиргин
Туйгун бир деген гуш болот
Тумшугунан сыйпап өт
Кайната деген жакшы журт
Карыганча сыйлап өт
Боор, боор, боор бол
Кызыкем коргошундан оор бол
Кепич маасы кийип жүр
Кызыкем гелинчелик сүрүп жүр
Байбичелик сүрүп жүр
Кызыл алма бакта бар
Уул үйлөп кыз бермек
Кыргыздын илгертеден салты бар
Куйушканың карасам
Ээринче ылайык
Куртегиңе карасам
Кызым өзүңүзгө ылайык

*(Жусубалиева Анарбүнүн кошокторунан. 70-жашта.
Тогузторо р., Казарман к. уруусу саяк).*

Атасына кошкон кошогу

Аталуу бала кулак жейт
Атасыз бала туяк жейт.
Туяк жесе да сурап жейт,
Башына койгон балышын
Башына коюп кыңкаят
Атакем кайда кетти деп
Балдарым мындан сумсаят.
Кара макмал гүлүндөй
Кадырың өтөр биз тургай
Каймана киши күйгөндөй
Кызылдап манап гүлгүндөй
Кыялың өтөр биз тургай
Кытайдын ичи күйгөндөй
Каймалуу калпак кызыл шым
Кытайда бардыр таанышың
Өзүңдүн көзүң өткөн соң,
Олорду кимдер таанысын.
Оймолуу калпак кара шым
Ойротто бардыр таанышың
Ол таанышың гелгенде
Олорду кимдер таанысын.
Алтындан кемер курчанган
Айдай жүзүң нур чалган.
Күмүштөн гемер курчанган
Күндөй жүзүң нур чалган.
Камчыңдын учун ат басты
Кайран жаның дат басты.
Чылбырың учун ат басты.
Чынардай боюң дат басты
Кара жер сенин айылың,
Какшаса чыкпайт дайының.
Боз тупурак айылың
Боздосо чыкпайт дайының
Аргымак минген аладан
Ак шайы кийген калаадан
Алладан ажал келген соң
Аттандың жалган танаадан
Күлүктү минген аладан

Кыргоол бир этин кактаган
Кыздарын эрке сактаган.

Кыз бергендеги кошок

Кызым чоң атаң конгон чоң кептеш
Чоң кептешке конуп ал
Түшкөн жерден бак айтып
Сен чозулган гелин болуп ал
Өз атаң конгон кең кептеш
Кең кептешке конуп ал
Алганың менен бир жүрүп
Сен керилген келин болуп ал
Кызыкем шеригиң менен көгөргүн
Келеңгер бешик өңөргүн
Кызыкем күйөөң менен көгөргүн
Самордун чайы бол
Сан келиндин башы бол
Түндүк бою от жакса
Жең менен желпип өчүргөн
Түмөн жаман сөз уксаң
Кызыкем күлкүн менен кечиргин
Туйгун бир деген гуш болот
Тумшугунан сыйпап өт
Кайната деген жакшы журт
Карыганча сыйлап өт
Боор, боор, боор бол
Кызыкем коргошундан оор бол
Кепич маасы кийип жүр
Кызыкем гелинчелик сүрүп жүр
Байбичелик сүрүп жүр
Кызыл алма бакта бар
Уул үйлөп кыз бермек
Кыргыздын илгертеден салты бар
Куйушканың карасам
Ээриңе ылайык
Куртегиңе карасам
Кызым өзүңүзгө ылайык

*(Жусубалиева Анарбүнүн кошокторунан. 70-жашта.
Тогузторо р., Казарман к. уруусу саяк).*

Атасына кошкон кошогу

Аталуу бала кулак жейт
Атасыз бала туяк жейт.
Туяк жесе да сурап жейт,
Башына койгон балышын
Башына коюп кыңкаят
Атакем кайда кетти деп
Балдарым мындан сумсаят.
Кара макмал гүлүндөй
Кадырың өтөр биз тургай
Каймана киши күйгөндөй
Кызылдап манап гүлгүндөй
Кыялың өтөр биз тургай
Кытайдын ичи күйгөндөй
Каймалуу калпак кызыл шым
Кытайда бардыр таанышың
Өзүңдүн көзүң өткөн соң,
Олорду кимдер таанысын.
Оймолуу калпак кара шым
Ойротто бардыр таанышың
Ол таанышың гелгенде
Олорду кимдер таанысын.
Алтындан кемер курчанган
Айдай жүзүң нур чалган.
Күмүштөн гемер курчанган
Күндөй жүзүң нур чалган.
Камчыңдын учун ат басты
Кайран жаның дат басты.
Чылбырың учун ат басты.
Чынардай боюң дат басты
Кара жер сенин айылың,
Какшаса чыкпайт дайының.
Боз тупурак айылың
Боздосо чыкпайт дайының
Аргымак минген аладан
Ак шайы кийген калаадан
Алладан ажал келген соң
Аттандың жалган танаадан
Күлүктү минген аладан

Кудайдан ажал келген соң
Кеттиниз жалган таанадан
Балтыркан болсун конушун,
Байгамбар болсун таанышын
Бүлдүркөн болсун конушун
Бүбүлөр болсун таанышын
Кыл көпүрө кыйын жол
Кыйналбай кетсең байда ошол
Тар көпүрө тайгак жол
Тайгылбай өтсөң байда ошол
Куран бир окуйт балдарын
Кудайга жоктур арманын
Аптек окуйт балдарын
Аллага жоктур арманың
Суржорго минип жабдыктап
Сымбаттуу элең жаркылдап
Көр жорго минип жабдыктап
Келбеттүү элең жаркылдап
Сайда калды тайларын
Байлоосуз калды тайларын
Багуусуз калды балдарын
Ак сандык толо ак дене
Айды бир карай чачайын
Көк андык толо как дене
Көктү бир карай чачайын
Көнүлдөгү көп дарттын
Кайсы бирин айтайын

ТҮШТҮК-ЧЫГЫШ ДИАЛЕКТИ

1. Чыгыш говорунун материалдары
2. Түндүк-батыш говорунун материалдары

1. ЧЫГЫШ ГОВОРУНУН МАТЕРИАЛДАРЫ

Базаркоргон району, Колот к.

Пула биргат

Он жылдан бери пулага биргат болдум. Ошондон бери план толот/ толвой галвайт. Ошо биргат болгонуман кийинки жылы/ беш арава пула менен сүрөтүмдү алды. Бир зивинэвиз эм үш йыл мурун бир одир алган/ бир чал алган/ ол азыр арып каган. Адан кийинки одир жазган жок та.

Азыр бир зиванам бар/ бир йүз элликтен толтурат/ Дөвлөтова Сөндөлөт деген. Зивинамда быйылгы туттурганым баллыгы он сегиз адамле болду/ мурун кырктытан тутчеле/ быйыл ичкими тутпай койду/ мурун кырктан/ кырк бештен тутчу болчу.

Минойагынан таштасан мунойагынан жеп койот/ куруттар. Курт көгнөрдин уругундай волот. Ал көгнөринин уругундай инкивэссиэгә дейт/ инкивэссия төгөт. Анан ону гирадис менен от жагып/ гирадис менен он сегиз гүн/ он тогуз гүндө курт тукумдан чыгат/ тукумдан чыгарда үч күн тыр-тырс деп тырсылдайт/ жөрмөлөп чыгат/ жөрмөлөп чыккандан кийин/ кагазды тыттын бәрки менен укалайт/ тыттын жыты кагазга чыгат.

Анан гийин кагаз жаап койот байагы куртка/ анан курт өрмөлөп чыгат. Өрмөлөп чыккандан кийин/ кагаз менен аралашкан бәркти үйрө кескен аштай кыркып/ пичөк менен анан куртка сееп инкивэссиелейт.

Анан бөлөк керөпкеге салып/ таразага салып сегиз гырам/ жигирме гырам болсо жигирме гырам/ жэйинэ гарап/ извинэнин үйүнө инкивэссия кылып/ сөрү гойуп/ гирэдис/ печке койовус/ гирэдис жигирме үч/ жигирме төрт кылып багавыс/ эки уйкуга чейин/ нар уктаганы беш күн. Курт чонойгондо үч күн уктайт.

Биринчи жэшиндө һуду өкмэттин айтканындай баксак/ төрт күн уктайт.

Биринчи жәши (1- уйкусу) чимели

Экинчи жәши (2-уйкусу) наз

Үчүнчү жәши (3-уйкусу) кичивдә.

Төртүнчү жәши (4-уйкусу) кәттәдәә

Бешинчи (5-уйкусу) дәстәгә гиргенин айтавыс

Курт энеси/ теги пир түп/ өзү чатак-чатак боп чыгат/ кайрагаштай/ шону курт энеси деп койовус. Шону апкелип койовус. Курт энеси/ сарваш гуурай / чытыр ушул үчөөнүн үч бөлөк койовус/ кайсы көөнү сүйгөнүнө куурайга гирип/ курт кирип живек оройт та/ куурайга шингилденип орой верет. Орогондон гийин / сегиз гүндөн гийин пычөк менен кесип көрөвүс. Боордой болуп ичиндеги пышып калат. Анан кийин пуланы чөпчардын ичинен извине волуп/ чиләндер волуп/ өзүм башында болуп жашыкка салып/ тапшырабыз/ анан машийнага салпартып/ тапшырып койувеле гелеверевис/ колуна бир дәстә кагаз берет// одур берет биттәдән. Элүү кийле болсо йам сексен болсо йам бир кагаз берет да/ чыкканыны йам берет та/ ону бис бәэрин чогултуп туравыс/ бәри биргаттин колунда волот. Аны апарып бугалтырдын голуна беревиc/ өзүнүздүн пула завуттун / олар апарып бәңкиге тапшырат. Алар/ бәнке буйака колхозго өткерип берет. Ушу менен ада болуп отуруп калавыз. Калхозго неме тийсе бизге йам берет шону/ мээнетке чачып-чачып жазып койот. Баллыгы үч ай иштейвис.

(Жалал-Абад говорлору, 157-158.)

* * *

Кулагыма сөйкө салып жүрүп чозулуп геткен тура/ жырылса жырылып кетет. Айтып берин сиске аңгемелешкели гелишиптир. Өзү да маңа шылтоо гылган да. Миймандарды алп келчи. Ылгынан (жылуусунан) гошуп берейимби? Көмпир сәксәнге барып каган көмпир го. Жылың ит богондо экикем алтымышка келет. Тавы йок/ дуктурга жаткан бу. Чавыйеке/ шыпка (потолокко) уйа салып адамга жакын жүрөт. Түрлүү гийим алдык/ балдарга тондук/ көйнөктүк кезмал (кездеме). Чигиттин майы чыккандан кийин күнжара боп калат/ күнжараны кара мал (уй) жейт. Кайнаган суу ыстык болот/ аккан суу муздак болот/ Эрте менен кол салбай калдыкко эми/ арыктагы сууга. Жогортон гелайтса/ жогортон гелайтат/ төмөнтөн гелайтса/ төмөнтөн гелайтат дейбис. Ише (бутылка). Өзбектер шише дейт/ бис ише дейбис. Эгинди тәгләп кой. Үйде эгин босо/ бир жерге жыйып кой дегенивиз да/ эгинди чычкан жеп койвосун тәгәләп кой (жыйнап кой)дейвис та.

(Жалал-Абад говорлору, 160-161-б.)

Бизде ашыктуу жилик бар/ сан туйагын кесивагандан гийин ашыгы (чүкөсү) жиликте галат. Ашыктуу жиликтен гийин мыкый жилик. Мыкый жиликтен гийин жамбаш. Бөрүнүн баласыны бөрүнүн торомпайы дев эм койовус. Койдун майын майда гылып туурайт/ Ону казанга салат/ сызгырат/ жызасын алат. Каймакты йам сызгырат/ тэгинде толтосу галат. Атала гылган да сууга унду чайывишет. Ылай катып калвасын/ мен меймандар менен болуп калдым. Гүн жилик астыңкы кол жилик/ маңа гүн жилик тартыптыр деп койот. Бу жерде илгертенден Жигде кышлак аталат. Илгери карга вир жигде жеп кеген экен/ ол чачып кеткен экен. Ошонун уругудан жигде чыгып каган экен. Ошодон жигде аталып калган экен.

Беш бадам а/с.

Куурап калды/ пәрки вар/ эштевеси жок/ отундан башкага жаравай галды. Бактын ичинде бий алма/ алма/, өрүк бар. Бий алма куурап каган/ элчө йам калдыле кесилип калды/ анан гийин жанак бар/ мөвөсү жок/ быйыл йам мөвөгө бапа гелди дешет миш. Жүзүм гышында кайракысы босо гөмүлвөйт/ кайракысы бобосо гөмөт/ аны гөммө жүзүм дейт. Кайракы жүзүм кышы— жайын тура верет. Эрэсинен бөйпэнт¹ путактарын кесип таштайт/ жүзүмдүкүн. Жүзүмдүн сөрүсү да жүзүмгө сөрү гөтөрдүк дейт/ жылыга жазда гөтөрөт та. Пәрки гүүүлүп түшөт та суука үшүп/ жыгачы галат та анан гөмүлөт/шавдолу гөмүлбөйт. Алманын путагын күздө кезет/ жазда кумчалайт.

Кумчалайт (бүчүрлөйт)/ ошондон путак чыгат та. Кайсыны кессе да тэгинен кумчалап чыгат та. Кайрагач барле кесилип гетти. Кол гашык (чөмүч). Илинип турган дэни тура верет/ деле болот дэни. Бу жүзүмдүн дүмбүрү. Анар азыр пишөт/ күзүндөсү пишөт/ кыпкызыл болуп пишөт/ оногу деп көрсөттүм го бу кишиге. Түрдүү мөвө бар эле /жети түрдүүсү гуурап калган. Мунун ичиндеги алмалар да ар түрдүү. Анжирди күздүн гүнү гөмөт/ жаздын гүнү април ачат/ ачканделе мөмөсүн түйе верет. Кырк күнде пишөт. Үчүнчүсү гөмгөнгө чейин пишөт. Үчүнчүсү менен түгенет та/ анан гөмөт. Үч пишө турган нерсе да. Анжир минеге дэри экенин билбейм/ ысыкчан дейт/ ысык кэсэли бар киши жэвейт. Бойу пэс/ кол менен узатып ала верет/ ар бир шактын түвүндө волот. Энжирдин мөвөсү/ сәпсәри болот/ эзилип пишөт. Минеге алпарса салывалаверет/ тавака

¹ бөйпэнт — артыкпаш чыккан керексиз бутак

салывалат/ этегине салывалат/ кышка сакталвайт. Жазындасы деле көп турвайт/ ачып кетет/ утуру пышканын утуру сатышат. Биз ушунча мөвөдөн бир да сатпайбыз. Агуста гелсенер го мөвөлөрү менен гөрөсүнөр пишип турган. Баланы өрүктүн үстүнө чыгарывеле ыргатып/ ыргытып алат/ кыйын пишкөн өрүк болсо/өзеле түшүвөре/ челектеп-челектеп апкелип кышанын үстүнө жайат/ чөптүн үстүнө жайат/өзвектер болсо бойронун үстүнө жайат. Биз мөвөлөрдү кышка сактавайле карынга (курсака) салавыс.

(ур. мундуз, 34 жашта, Г. Бакинова жазып алган)

Сузак району, Кызылсеңир к.

Жетинчи килас десеңиз жетишээр. Анда ликпез болчеле/ түндеси окугамбыз. Половот болуп иштейм азырынча. Завскилет болуп келгем. Бригадир болуп кегем пахтага. Учотчик болдум койго. Быйыл койго чөп/ шүлүга/ күнжара камдагамбыз. Шулуга пахтанын чигити болот. Чигиттин постеги кавыгы. Зоуттан. Кара-Суу зоутунан алынып келинет. Үч жүз/ төр жүз тонна ташыйбыз да онон мал көп/ кышта көтөрөм болуп калвас үчүн.

Малга жымы//күнжара/ мөкө пайа/ сулу пайа йам бар/ саман/ жонучка// беде. Көпчүлүгү беде деп айтабыз. Малга уйга бере турган отубуз негизинен ушу. Мал деп ири мүйүздүүнү айтабыз/ уй торпок/ өгүз. Боз үй деп койобуз.

Бизде буудай айдалат. Шал(ы)айдалат/ мөкө. Аг жүгөрү башка/ мөкө жүгөрү башка/ нокот/ сулуу/ арпа/ зыгыр энди кызылча бар/ коон/ дэрбис/ ушуга окшогон эгиндер пүтөт/ биржерлерде. Нокот горох да/ буурчак. Ысык оокатка беребиз/ сатабыз/ төрт сом турат. Семчкеден башкасын эгебиз. Жер болсо эгет элек. Эки миңге жакын эгин эгилет. Мындан да көб эгилет.

Тамам агорот биргэдэ дейбиз/ майда-чүйдө эгиндерди. Эми овуш болуп кетпедиби. Ырайгирез/ беде/ айдэмө чөп. Ошо ырайгирез көп жылдык чөптөр. Дыйкандар йам билбейт экен/ бизде эми жоодары деп койсо эч ким жаңылбайт. Элигинчи жылдан бери боп калды/ башта болгон эмес/ жоодарынын сынары чөп да.

(ур. багыш)

Акбаш к.

Кескелдирик кес-кес деп жыгачты тийгизип койсо/ кесип таштайт куйругун да. Башкасын кессе өлүп калбайбы. Жылан

эждээр/ жыландын чоңу кара чаар жылан дейт ону/ паста жүрөт/ адырда йам болот у/ бийерде сууда жүрөт. Сары жылан адырда. Кара чаары чагат/ сар жылан чакпайт. Кара чоор // чаар. Онон башка дэри жасаганын билбейм. Кургатывала/ түлөп таштап кетет да өзү постун. Тонун таштап кетти да онойерге таштап кеткен экен/ алып келип илип койдум эле. Жылан жылына бир мерте түлөйт. Жылан чакканда дарымдэйт да. Азыр дуктур үкөлдөп койот. Дуктурдан башка да үкөлдөй беде? Онон башка да үкөл бар беле? О кара гурт жыландан жаманыраак. Кара гурт ар жылы битта йарымта чагыбалат. Жылан кэм чагат чамамда.

(ур. кутчу, 70жашта)

Ноокен району, Сакалды а/с.

Он секиз жыл райыс болдум. Туулгандан быйака/ азыр жашым бири кем алтымышка кирдим. Атам кэмбэгэл адам болгон. Атамын аты Адырайым. Ар кимдерге катчы адам экен. Он жети жаштан ары атам бир байга карал салган. Халкубай деген байдикида карал жүргөн. Ондан кийин атам өлгөн/ энем жигирме жашкө толгонумда өлгөн.

Ишенкулбай дегендикинде жүргөм/ үш йыл. Ондан кийин Миңбай деген байдыкында жүргөм/ Осмонбай деген байдыкында жүргөм. Ондан кийин. Малы көп болотеле/ илгери атыны бакып/ малыны бакып жүргөмбиз да.

Жигирмалты йашка келгенимде атам өлгөн. Басмачылар чыккан убакты/ түндөсү байлар өзүнүн уулун жөнөтпөстөн мени жөнөткөн да/добран атырайтка/ ошунга баргам. Үч жыл добран отырайтта басмачылар менен күрөшүп жүрдүк. Кийин жер ысла болду/ байларды кулак кывадыбы/ байлардын жерини бизге аберди. Биттадан ат берди. Беш-алты йылдан кийин калкос курулду.

Үч кызым бар/ үч уулум бар. Уул, кыз болуп он төрттө неберем бар Уулумду эжитасы үйленген/ биттасы окубатат/ о али жаш/ окуйт.

Уулумду биттасыны өзүм үйледим, чебере жок/ ар кайсысы өзүнүн үйиде турат да. Битта малым бар сыйыр. Кой/ эчки кылган жокпус та. Мал бакаттыган жерибис жок та. Торпогун сатып көш налык бар/ ошунга төлөйбүс. Менин зайыбымды баламын баласы апа дейт/ өзүнүн энесин аяа дейт/ атасыны папа дейт. Балдарынын бээри кыргызча окуйт. Мен барсам орус келиним йакшы мийман кылат. Неверем үч йашка толуп калды. Манушу орус ке-

линим йакшы көрүнөт/ кесе үйдү шыпырып/ уйдан башкасыны баллыгыны кылат. Уулум онунчу классти бүтирген/ Жалалаватта маалимдик курсту бүткен. Айалым пэрэнжи кийвейт/ башына иш нерсе савайт.

(Ур. чоң багыш, 60 жашта, Г. Бакинова жазып алган.)

Энем гегенде сураң. Мине дейм энди. Элик үчүнчү жылы отпускага кегенде түзүклө. Сүрүштүрүп кегенде атам менен экәми тааныймын. Өзү мөйдө/ жалбырагын оокатка салчуле/ имнеле ошо? Атамын эзинен чыгып кетиптир. Ойак алыс суу сепкенче бовойт. Дувалдын тэгинэ/ пиндаминттин ордуна гойулайт/ ону чэрчөп дейт. Жүн босо дагы/ кәнәп босо дагы ийикке чозувийрийт. Короодон тышкары үйүп койгонду төндөвө. Тезек/ кол менен жайат/же жайбай эле кургап калат. Кырманга балдар апчыгып тапшырат/ биз идишке салып беревиз. Базар-Коргон ырайондон наркы ырайон/ Созок ырайон. Кәмпирилер маслэет кылывотуравыз. Биске вир челек берсеңис/ сүт алыч алайлы. Мойнуна салганды мойунтурук дейт. Сүттү шыпырып мана бер ичейин. От учкундаватат/ кыпыны учуватат. Чайды капаритиптен сатыч алачыс. Мен жазуу жазыватам/ туратурун. Бир парак эмес/ бир тептерди бүткөзөт ол /Зулпуйа/ кыз көчүргөндү йам билет. Каймакты майын чыгарып сызгыравыз да толтосу (чөбөсү) галат. Майын туурайт/ сызасын (сызыгын) алат. Каймактын тэгинде чөвөсү галат/толтосу йам дейвис. Чыныволсо чыны тавак (та-релка) дейвис/ түллү оокатты салып жей беревис Күндүзү беш-алтыга дейри бүтөм. Аттын дүүүртү/ шөрпәси урулат. Нанды тавага савайчыс/ тандырга жавачыз. Казанга жаап жейвиз/ казандын тэгине от жагат/ нанды кызартып бышырат. Аргамжыны герип байла. Аргамжыны үч адам пышырат/ бир адам тартат. Эки аргамжысы тайар болуп калды.. Талканды чайывийевис. Чаңкап турганда/ ичип бүткен бәдәнимден тер чыгарып кетти. Бөс тавачы/дөкө тавачы шүнгө оройт/ ону тәйпин дейт/ тәйпин әм деп койот/ кәпин әм деп койот. Жартыш деп койор эдек та. Өлүк чыгып кеткиче оокат ичпейт. Алигидей коңшулары колдорунан келгенин апкелди/ тапканын берет. Жел бешикти чыптадан (мешоктон) жасайчыс/ баланын бетини жаап койовус. Оргондо авал дестелейт/ анан гийин беш алты дестәсин бириктирип/ бир боо гылып байлайт. Дубалдын калвай калган жери болсо/ кичинеле орду калса/ ол мугу болот. Мухтан кичине бийик болсо/ дубалдын чалдывары калыптыр дейт. Мен жолдо келайтып учурашып

калып/ кайака барасың деп жолуман чыгып калды/ кәм-
пирвайыма учурашайын деп кетип баратам дедим/ курдашым
базарга геттиле/ кэнт апкегендир деп буга тамаша кылдым да/
ич бовосом чой ичейин дедим/ пактага түшкели гөрүшелеге-
лем/ ушуну гөрөйүн деп кетип баратам дедим да.

(Ноокен району.)

Тэмэки эгүү

Тэмэки эгүү үчүн кыш айларында эле жердин карын күрөп/
парник кылуу үчүн/ жерди коолөйт/жерди казат. Эң тэгига төр
сэнтиметир саман салат. Анын үстүнө жигирме сэнтиметир жаңы
көң салат. Онун үстүнө кык менен топурактан он сэнтиметирче
салып/ онон кийин тамекинин уругу менен уруктап койот. Он-
дон кийин парниктин үстү/ рамкелүү айнек менен жаап койулат.
Ошентип/ кыш айларынан баштап эле үч ай көчөт кылып өндүрөт.
Үч айдан кийин/ көчөт өнүп жетилгенден кийин тэмэкинин
көчөтүн талаага көчүрөт. Тэмэкини ар дайым сугарат. Биринчи
йулдан баштап /биринчи ломка башталат. Жай ичи тэмэкини алты
жолу ломкалайт/ отойт/ Эң акыркы пәркин/ плиштерин сыды-
рып алат. Жипке тизип/ самандын үстүнө жаткызып /пакал же
чий менен жаап койот. Бир аз увакыт өткөндөн кийин/ ону
чечивалат. Төр жип менен бир топ кылып бөйлөйт да шадага/
шаты/ илип койот. Пэдвэлге илип койгондо/куруган пәрки ным
болуп живийт. Ону алып чыгып тэй гылат. Тэй кылардан мурда/
тэмэкини сорттоп/ алардын сорту бойунча төйлөп/ жәшике са-
лат да/ апарып пәлөнге тапшырат.

(ур. бөрү, сабатсыз, 1955-жылы Г. Бакинова жазган)

Бөрү уругу жөнүндө

Төөмойнунда жүз үйлүүчө бөрү жашөйт. Жетти жүз сәксән
төрт үйлүү бөрү Кичик Алайдан көчүрмө болуп келген. Көпчүлүгү
башка жакка кетип/ азыр жүз үйлүүчө гана калды. Бөрү уруусу үч
атага бөлүнөт:

- 1) Байыш уулуу Кичик Алайда / Жаңы Ноокатта жашөйт.
- 2) Сарача уулуу Шаңколдо жана Ноокатта жашөйт.
- 3) Кожоке уулуу Ноокат районунун Кошчан селсаветинде
жашөйт.

Бөрү бий болгон. Бөрүнүн атасы Куранвай байдан Адигине/
Тагай эле. Отуз уулу менен ичкилик экөө бир тууган экен. Ички-
лик кыздан/ отуз уул уулдан экен. Бөрүнүн бул жерге көчүрмөгө
келгенине он төрт жыл болгон.

Молло көп болсо кой арам өлөт.

Ат жаманга түшсө/ арыйт.

Адам жаманга түшсө/ карыйт.

Мойнуна таккан верметин (назик)

Моймолжуп бешик терветтин

Кышындасы бутка байто оронсо/ жылуу болот. Жылкынын
терисинин пәйчекисин¹ ит жеп кетиптир. Жаш балдар бекин-
чек² ойноп жүрөт. Кечээ базарга бир семиз нооваз кирди эле өтө
арзан алып кетти. Илгери кырман алганда кызыр бәрәкәси үчүн
аккула берет эле. Кызыр бәрәкәси үчүн кыrmандын үстүнө чык-
кан адамдарга кәпсән дагы берет эле.

(Ур. бөрү, 1955-жылы Г. Бакинова жазып алган.)

Кытай жериндеги кыргыз уруулары

Торугарт/ Кызылой/ Куш уйку/ Окшалырда чоң багыш
жашөйт. Булардын турмушу/ тигил барлыгы атпашылыктардай
болот. Какшаал/ Учтурпанда чериктер жашөйт. Өздөрү йам топо-
лондо/ 1916/ көчүп барган экен.

Улучат/ Сымкана/ Сакал/ Эттик/ Жойулган/ Суубуларда
жооштор жашөйт/ мунгуш болот. Булар Ноокаттагы жапалак/
көгйатык мунгуштарына окшойт/ Каратерек деген кыштагында
жорулар жашайт.

Бөрү-Токой/ Ак-Терек/ Бостон-Терек/ Таргайак/ Акчий бу-
ларда ичкилик кыпчактар жашөйт. Ар уруудан/ ичкиликтин/ тили
бар бийердеги ичкиликтей.

Онун ар жагында Желкен/ Жаңысәр деген кәттө шөөрләрдин
тоосунда / Кызыл тоо/ чипен/ ичкиликтер бар/ Ар түрлүү урук-
тар. Турмушу уйгурга окшоп калган. Кыштактары гөв экен.
Шөөрләринде кыргыз турвайт. Сарка/ Кыйакпашы/ Суубашы/
Можу/ Каракол/ Чакыркөл/ Булуңкөл/ буларда йам ичкиликтер
болот экен. Олордун тили дагы ичкиликтей. Тагырама/ Ташкор-
гон деген жерде тажиктер турат экен. Улучат/ Сымкана жактагы-

¹ Бучкак

² Жашынмак

лар кыштасы там үйдө турат/ обезателно кыргыз үй тигип кой-от/питта/ боз үйдө отурат/ чоң багыштар эм ушундай. Ичкиликтер кыштасы там үй/ жайындасы боз үй тигип чыгып кетет. Эгин болбойт олардын жерине. Чөп оруп жыйнайт/ кышындасы да малдары талаадан отгойт. Ичкиликтер турган жерде буудай / арпа болот/ таруу болот/ мивалар жок. Жооштор/ чоң багыштар турган жерде эгин болбойт. Кесиби малчарбачы. Өзү түвү барлыгы иле менимче бул жактан барса керек. Жайлоого бир чыгышат экен/ О йактагылар берака чыгып / буйактагылар ого чыгып/ кышта бөлүнүшөт экен. Чегара бөлүнгөндөн гийин олар наракта/ берегилер беракта галаверген.

Жакыпбек деген болгон экен/ бүтүн Кашкарда он төрт жыл кан болуп сураган экен/ Бирер жүз жыл болот/ олардын өткөнүнө. Аны беш-алты жыл сурагандан гийин бэдөөлөт деп сынчылар койгон экен. Жакыпбек бэдөөлөт аталган экен. Ошондон мурун Сыдыкбек деген сураган экен. Сыдыкбектин уруктары кыпчак болот экен/ олар пүт эле уйгур боп каган/ өздөрү кыргызбыз дейт. Кыпчактардын бувалары Анжан таравынан барган экен.

Чоң багыштар эм барган экен/ өздөрү бала-чакалары/ ата-бавалары качан барганын билвейт. Үрп адаты көчмөн болот экен/ жездө жэйлөөгө чыгышат/ кышта кыштоодо/ сойуш сойсо/ чоң багыштар мийманга атап сойсо/ башты атаган мийманга берип/ же дәлини/ каржиликти кошуп койот. Эт туурайт экен (түндүктөгүдөй) / жооштор жилик-жилик кылып перет/ этти тууравайт. Ичкиликтер йам ушундай. Казыдан чучук жасашат (баары тең) /калымдап кесип туурап койот. Өпкөнү да куйат. Кыз бергендери илгеркидей / төө баштаган тогуздан тартып/ беш-алты/ жетиге чейин пәстәп перет. О жерден мана айтып анан.... Тойлору / улак чавышат. Уул той/ кыз той бээри бир. Чоң багыштар серке сойот/ жоош/ ичкиликтер торпок сойот/ көкбөрүгө/ конок перет. Узактан чакыргандар барганда конок той берет/ чоң той гылгандар топ-топу менен үй тигип/ сойуш берип/ той өткүчө конок-тойт/ той өткөндөн гийин алпарган әдийесине (подарки) карап/ тон же ат / гөйнөк берет/ жөнөтөт. Улак берсе/ тойдо ат чабыштар да болот. Атты сүргөндө өздөрүнүн уруу-уруусун чакырат. Дараматына карап төрт-пеш атка пайге гойот/ соорун дейт. Эски чалдар мәрәке дейт/ жәштри той дейт/ жалпы барлыгы эле той дейт.

Ашты йам тойго окшотуп перет/ конок перет/ сойуш сойот. Боз үй болот/ жүк жыйылган жакка карап ыйлайт. Жылына отурат/ карасын түшүрбөйт/ жылдан гийин анан бир жакын кыз

алып/ кыз беришкен жери келип/ сойуш апкелип сойуп/ карасын түшүрөт/ ак көйнөк кийгизет/ башына агоромол салат. Гейлиндин ыктыярында болот. Катындары ачык эле жүрөт. Уйгурлар ак паранжы тагынат/ бээрле шээрдә болот/ кыргыздардын эч кимиси тагынбайт/ толко кайнага-пайнагаларын көрсө оромол-поромолу менен бетин тосуп койот.

Уйаттуу миймандардын үстүнө катындары гире бербейт/ кызмат кылган адам гелип отурат/ биттә йарымта өзүнө караштык мийман гелсе/ катын-балалары бирге отураверет. Чоочун миймандар менен бирге отурбаган менен/ катындар төшөк-пөшөктөрдү гелип салаверет. Өздөрү жамынып жаткан жуурканга чоң багыштардын/ чериктердин байлары шейшеп жасайт/ жооштор/ ичкиликтер жасавайт/ бийерде йам жасавайт/ мурунтан эле жок/эли йам эле жок. Рәйстикинде йам жок. Эт төшөк дейт тәгине салганды үстүнө жапканды көрпө дейвис.

Олордо шырдамал дейт/ бизде йам бар эле. Кыздары чоңбагыштыкы телпек кийет экен/төвөсүнө тутам үкү койуп/ ичкиликтердин кыздары/өзбек топу/ кийип жоолук салынат. Мен гелгенге йа уш-тор жыл болуп калды. Эркектери тегерек теветей гийет/ атпашылыктарча жазындасы галпак кийет. Үстүнө каптама гап кийет. Жакасын буума гийинет экен/ алды ачык гийвейт/ чоң багыштар эм бээрле /көйнөктү/ жаксын буума гийет экен/ алды ачык гийвейт/чоң багыштар бээрлери /көйнөктү/эркектери төрт чарчы уйгурча кур курчанышат. Путтарына өтүк кийет. Катындары жоолук салат/ гөчкөндө жакшына жоолук салат/илекче болот/илгери илечек болот экен/азыр оронот көчкөндө тойдо. Биздин ушерлерде да илечек оройт элде да.

(ур. бөрү, 48 жашта, сабаттуу,
1955-ж. Г. Бакинова жазып алган.)

Карасуу району, Папан а/с.

Бөрүлөр анаву Чотурдун-Сайы/ Молонун- Сайында отурчу (э)ле. Пурунзе жак томам өзгөрүлүп кеткендир. Кышындасы йам эле кыргыз үйдө турат эле. Өкөө жигит болуп жүргөн экен. Сиз бала кылып алың. Жыгач амач// авзал деп койот. Урукту кол менен чәчәт экен эле. Элик бештемин. Улоо жетишпейт. Мынаву балдарга беш-алты оос сөс сүйлөп периң. О жогор жакта кадуу жол бар. Өзү кайакка баралмакчы/ әсәлчи бар эмеспи. Мен чыкканда кошо чыгасың. Биздин ата-баваларыңыз. Эк(и) кәм жетиште. Эштеме көргөн эмесмин. Бир жума/ай деген әмәкилери

бар. Кэл журтчу/ таскарадан кичинерээк болот. Гээр деген ыраң¹ болот. Биз ону әйләмә казык² деп койовус. Мумийаны сыныкка дәри кылат. Биздин жайлоо мынаву. Арканкы путтун бир жилигин жото дейт. Мынашу Тагайдын баласынан. Жолго алып сүдүрөдү// сүйрөдү. Ордону чызык кылып алат. Аг жүгөрүдөн көжө жасайт. Тээм оос тийип чык.

(Үчкемпиров Түрбай, 64 жашта, ур. баргы, 1966-ж. жазылган).

Өзгөн району, Каракус к.

Бир түп жанақ бар эле/ илгери биздин әкәлеривиз тиккен. Ошо йакка барып кел. Суунун быйагында кәттә колхос турбайы. Чоронун-үңкүрү деген үңкүр бар/ ого киши коркуп кире албайт. Көс алып турсун. Кара чыракка эчкинин майын жакчу. Окусу токтовой жүрүвотурду. Чөжөлөрдү карадынарвы? Дагы йам кар эривей жатат. Токтудан өткөндө ишек/ анан кийин чары. Касыны нешенге чийгени көрөт да. Пылтыр да тоголонуп кетип коркуп калыптырмын. Машинени ничке киргизип койвойвусу жарыкта. Онон мурун эч күтпөйт. Жүрүн/ машинени ичке киргизип койолу. Баллыгы катышат бекен? Экөө коңшу. Эски ошондо эске гелип галса алын! (ырдаңыз – Б.Ю.)

(Пирматов Низа, 70 жашта, ур. таздар, 1996-ж. жазылган)

Пула

Куртту жылуу жерге салып/ печкелүү үйгө койовус/ галвырга салып илип койовус. Чоңойгондон гийин кышага/ камыш чий/ салавыз. Кышага салганда адегенде отту кайчы менен кыркып салавыз. Жигирме күнгечеле кыркып салавыз. Гөмүчкө салавыз. Кайсардан кароол сайавыз. Кароолго аппак пула болуп орорйт. Ошончо бүргөн/ кайсар/ чатырашты/ ачуу чөптөр/ жававыз. Булар әм ачуу чөптү издеп калат/ кайсандап. Терезелер жавылат/ киши әм гирвейт/өзү әм от жевей тек туруп калат/ от жевей уктап калат. Кәттә дәәгә турганда төрт уктайт. Овол гүнү чимелесинде бир гүн уктайт/ андан гийин беш гүндөн гийин эки гүн уктайт. Андан гийин кичи дәгидә үч күн уктайт. Эрте төрт күн уктайт. Ойгонгондон гийин он гүн от салавыс. Он гүндөн гийин

¹ Боёк

² Мамы

гөмөбүз/ мен әйткен чөптөр менен. Кайсар менен чытыр/ бүргөн үчөөнө оройт/ сегиз гүндө оройт. Орогондон гийин пула болот/ теривалып өкмәтке тапшырам. Пул алпарсак кыжымы берет.

(ур., моңолдор, 57 жашта, сабатсыз, 1955-ж. жазылган).

Ар түрдүү сөздөр, сүйлөмдөр

Пахтакерлик¹ да биздики. Иштерман чалывыз бар эле. Кәсәлман² адам. Менде неченчи жылдын займы бар/ бир пул утуп алсам болор экен/ бир бекерчи болгондо апарсам болгондой³ (Б.-К.р., ур. мундуз). Балакейинде бакса геле берет көгүчкөн. Бу эмне болду/ беймаалда мергендин үйүнөн мынтыктын үнү чыкты. Адам ыраңыдан/түзүдөн билишет да. Уйдун оору кара сан деген кәсәл болот. Балада атанын акы көп болот. Жийде тышы сарык/ момунда йам турат. (Сузак р., ур. багыш). Суур/ түсү кызыл гелет кызымтал болуп/ сарымтал (Ноокен р.) Кийим апраган кыздын энесине жакшына кийим кийгизет. Элик төртүнчү жылы эчки бактым. Уулум төр жашарында калган. Алтыта огарык керек. Бир экитасы ооруп калыптыр. Биттәден айтыш карыз экен. Олорду түзүк билбейм. Энди оңо мен жакпадым/ мана о жакпады. Бийеке кел/ мыйеке отурунус. Таәжемди бийеттен гөргөм. Ал челектер тийеке галды. Шодон аперинң. Неме кереги бар? Токтотуп койоверинң. Одон коркосунарвы? (А.Б. р., мундуз)

¹ Пахта

² Оорулуу

³ Болчудай

2. ТҮШТҮК-БАТЫШ ГОВОРУНУН МАТЕРИАЛДАРЫ

Чаткал району, Жаңыбазар к.

Мискемге (Пскеме – Э.А.) пакта менен күрүчтөн башканын баари бүтөт (бышат – Э.А.) Алма/өрүгү/ жанагы мөмө саган жылы ол жер оокат-тириликке жүдө түзүк. Кышта алма гак сатып/ жанак сатып/ Ташкен/ Чимкенге барчу элек. Жабайы чыккан алма/ жанактар ого эле гөп. Бистин бул жерге кегенибизге беш ай гөп полду. Бу Сары-Агачтын далаасында токой болбойт экен/ куйрай чыгат экен бирин-серин/ ону йәм ада гылыбирер экен. Малга жайсыс экен. Мал жечү отунун көбү ачуу гелип/ сыйырларыбыс/ кой-эчкилерибиз уваланып кетти. Энди малдын көбүн шол Мискемдин өзүндө галтырдык. Койчупан/ уйчупандар эли кеген жок. Мискем малга жай/ салкын болчу эле/ энди буйердин шартына көнбөйатырык.

Куу түлкү

(Жомок)

Илгери карышкыр менен түлкү өкөм желип-жортуп жүрүшүп/ эчтеме таап жей албайт та/ бир капкан койгон чубанды жолго оро-пара болушат. Капканчы капканына куйкалап койгон майлуу куйрукту байлап саган экен. Ол куйрук майланышып изи гелип турду. Кашаке баатыр жакын келет та / түлкүгө/

Базардан алган батман куйрук/

Таразага тарткан куйрук/

Бир балээ богон үчүн жаткан куйрук - дейт.

Түлкү айтат/

Кул базарга барыптыр

Майлуу куйрук алыптыр/

Сүйүнүп кетип байкуш кул/

Бошураак байлап салыптыр.

Шондо Кашаке баатыр түлкүгө/

– Кана/ Түлкү түгөт/ серпип түш энди! - дейт.

Түлкү түгөт айтат/

– Жо-ок/ Кашаке баатыр/ койуң/ сис ак сакалсыз/ сис алың!

Кашаке баатыр куйрукту илип тартканда/ капкан ону чаап калып/ куйрук оозунан ыргып кетет. Түлкү түгөт ону түшүрбөй серпип кетет да.

“ Бу куйрук/ Биске буйрук”- деп/ Кашыке баатырды отургузуп койуп/ өзү жеб алат.

(Дүйшөбаев Өскөнбай, 70 жашта, ур. кытай,
Э.Абдулдаев жазып алган.)

Коргонтөбө к.

Кышта Чаткалга кар жүдө оор түшөт/ кышы суук болот. Илгери калкос богонго чейин Ала-Буга/ Көрвөн/(Караван – Э.А.) жакка малды кыштатып/ ойеттен жаста айдаганда келчүбүс. Кошту айдап/ кайтып жайлөүгө кетчүбүс. Эгинди далим кылып айдап салчубус. Ону күстө пышканда гана бир гелип орчубус. Далим богон эгиндерге сууду кайдан жеткиребис/ эгин бүтсө бүтчү/ бүтпөсө какшыма болуп /күн жаабаса/ ол куйрап калчу эле. Шол эгинди куйратпай/ суу чыгатурган пәскө айдап алайык десек/ онун лайыктуу жери табылчу эмес. О гесте азыркыдай теңчилдик кайда/ болуш менен байдын/ төрөлөрдүн урук-жураты алчу жакшы йерди. Биске миненин жери о гесте. Төр йүс/ беш жүстөн гоюу бар Чаткалдын байлары йам буногу пәстәги йерди берчү эмес. Таруу айдап/ буудай айдап/ бөөрин байлар ээлеп жатчу. Бир оногу суу чыкпаган бөлөнт төбөгө/ же оногу сайдагы уй тилиндей йарым теше/ питтә теше йерге пче-пчеден буудай/ конок/ таруу айдаган Энди эгин айдаган ондоко кымбат эмес ко/ огесте бис омоч менен айдачубус. Ого көлүк табыш йәм кыйын болчу. Көлүгү жок-торубус бирөүдүн көлүгүнө жарнакташып/ үч күнүн онун жерин айдап/ үч күнү өзүбүстүн жерди айдачу элек. Азыркы темир соко о гесте жок болгон. Ону бис кийин Совет убагында эл ортолошкондон кийин гөрдүк. Бисте чалгы-орок йам жок богон. Малга кышкы кашекти орок менен оруп чаркаптап (боолап – Э.А.) туруп/ жыйып алчубус. Ону йам мине турган атка деп камдачубус да/ бобосо өскө малдарга кашек оруп камдачу эмеспиз. Ончо малга оргок менен кашек оруп эдем чак келеби. Кашек жетпей кыш катуу болуп/ жазда жут богондо Чаткалда каган мал жүдө гөп кырылчу. Шон үчүн илгери байлар малын Чаткалда кыштатпай/ Ала-Бука/ Көрвөн жакка кыштатып жүргөн да. Шулу гүндө йәм бистин ырайондун/ Чаткалдын малы Ала-Бугага кыштап жүрү. Жайда барып машийне менен кашек чаап/ сарай салып/ бос кыроодо гана малды айдап кетишет. Малды төлдөтүп/ ондон гийин кайтып Чаткалга айдап келишет. Малды жайлатып/ койлорду кыркып/ гөшкө төгүп/күстө кайтып Ала-Бугага айдайт.

(Сарпашов Барпы, 60 жашта, ур. кыпчак, Э. Абдулдаев жазып алган.)

Чанач к.

Алгы жонундо

Алгы деген тоздо өзөт/ түбү ийиктин башындай/ ортозунда өзөгү болот/ өзөгү сүйрүлүп каса/ ортозу тешик болуп калат. Ону тоздон көвлөп келип (казып келип деген мааниде айтылат — Э.А.) турпагын тазартып сууга жубат. Жубгандан соң/ ону ташка сүрөт. Ол ташка сүрүлгөндө майда-майда болуп/ сууга көйлөгөн унга окшоп калат. Ондон кийин ону бир мәртә марлиден өткөзүп/ иригин (ирисин деген мааниде айтылат — Э.А.) төгүп салат. Иригин төкөндө майдази калат да онон кийин барып казанга салат. Алгыны жети мәртә сууга чайкаштырыб отуруп тазартат/ ачуу дээмин кетирет. Чайкаган сайын суунун төгүп салат/ кайтып жаңы суу куйат/ тагы төгөт/ тагы кайтып куйат. Ошентип/ чайкаштыра берет. Акыры казандын түбүндө мэккәм жабышып/ аппак богон алгы галат. Ону кол менен алыш ого эле кыйын/ кычырып/ колго алынбайт. Курук богондо кырып алынат. Алгындын бир пийәләчә салып/ буламык кылса/ бир кожолук үйгө (бир үй-бүлө — Э.А.) ошкат болот. Катык куйуп ишсе йам түзүк. Ол кәсәлгә ого эле түзүк дәри болот. Эгин кәм богондо ошкат.

(Калыков Токторбай, 64 жашта, ур. кытай,
Э. Абдулдаев жазып алган).

Жаңыбазар к.

Эки чечен

(жомок)

Илгери-илгери эки эл ат чабышка түшүп/ малын тийибалып/ кыстарын тартыбалып/ катуу жовлашып каган экен. Бир гүнү эки жов бири-бирине оро-пара келип калышат. Эки тарап эки адамды элчи гойушуп/ өкөвүн төбөгө чыгарышат. Өзүлөрү эки йакка пәстә отурушат. Барган элчилер бири-бирин кепке алып сүйлөшө баштайт.

-Кайдан гелдин? - дейт оногу элчилердин бирөв.

-Майдан гелдим - дейт берки бир элчи.

-Май неге жукпайт?

-Ол әдәтим.

-Өңүң мне сарык? (сары деген мааниде айтылат.)

-Катыным жок.

-Катын абайсыңбы?

-Малым жок.

-Иштебейсиңби?

-Алым жок.

-Өлө габайсыңбы?

-Жән тәтти.

-Жерге кирбейсиңби?

-Жер катуу.

-Куу экенсиң?

-Куу кушта/ кер бучкак түлкүдө болот.

-Анда сен кер экенсиң.

-Кер жылкыда болот.

-Анда сен өспөгүр экенсиң?

-Өспөгүр экенимди гайдан билейин/ алты ганат ат өргөм бар/ өзүм тигип/ өзүм жыйам.

-Анын ак өргө эмес/алачыктыр? Алачык экенин кайдан билейин/ атан төөгө артканда/ бакырып бакырбирип зорго көтөрөр эле.

-Анын атан эмес/ тайлактыр?

-Тайлак экенин кайдан билейин/онун эки өркөчү көк тиречү эле.

-Анда сенин көгүң жакындыр?

-Жакын экенин кайдан билейин/ жата галып карасам та-кыйам түшөт.

-Анда сенин бойун көттөдир?

-Бойумун көттө экенин кайдан билейин/ алтымыш кулач кудугуман энкейип суу сузам.

-Кудуг эмес пашаттыр?

-Пашат богонун кайдан билейин/ эртеңки таштаган таш түбүнө кечинде түшөт.

-Анда сенин күнүң кыскадыр?

-Күнүмдүн кыскасын кайдан билейин/ сөөрдә уйкуму бука кууца/ кечинде тувар эле.

-Анда сенин уйуң кара желиндир?

-Кара желин богонун кайдан билейин/ бир айыл эл уузун ада гылчу мес.

-Жанындагы мне?

-Жанымдагы жөөрде баштык.

-Атан гайда?

-Атам чычкан минип жовдо жүрү.

-Энен кайда?

Энем аргамжыга ун тыгып кегени/ тегирменге кетти.

-Карындашын кайда?

Карындашым калбырга суу гөтөрүп кегени/ сууга кетти.

Акәң кайда?

Акәм далаага кетти. Тарыкчы уруп келип/ элге шилен берет.

Ушиндетип өкөү суу ичишип/ мээрлэшэт. Эки жов достошот/ энди урушпайлы дешет. Илгерки жовдун элчилери ушундака болушкан экен/ үкәм.

*(Асанов Шадыбек, 68 жашта, ур. кытай,
Э. Абдулдаев жазып алган.)*

Жаңыжол району, Аккыштоо к.

Нанды казанга жаап бышырат. Анан гийин майга бышырат/ оймо боорсок/ тактанын бетине жазайт/ анан гийин гелки-гелки кылып кесет/ тоголок эмес/ андан казанга салып бышырат. Бистин кыргызда/ мейман келип калганда майга нан бышырып чай берет/анан нарын кылыперет/ кыргыстын биринчи тамагы да. Чаваты жазайт. Оокаттын/ тамактын деген мааниде/ ар түрү вар. Биринчиле аш/ кадырлуу эмес. Кадырлу этке күлчөтөй кылат. Этти туурайвыс/ күлчөнү йам туурайвыс. Шорпо куйавыс. Наарын деп койовус. Шорпо кылып туруп нан туурайт/ нан шорпо деп койот. Күрүч ашты кордо аш деп койот/ суйук. Кескен аш/ камырды жасайт/ бычак менен кесет. Муногу жерде. Төөнүн тайлагы/ төө тайлак тууду. Тоодун этегинде мал оттоп жүрү. Арыктын жээги. Бистики сөөл одоно тил менен сүйлөйт/ мизал үчүн сис дегенди сен дейт/ барыңыс дегенди бар дейт. Майда сууда балык кәм болот. Силос малдын тойуткору/ бу/у/дай жана беде/ арпа/сүлү/ сулуну малга берет. Бакчачылыктан картөшкө бар/ коон/ дарбыз азыраак/ жүзүм жок/ памидор/ педирэң азыраак эгилет Жыгач өсүмдүктөрүнөн алма/ өрүк/ жанак/ ушулар өзөт. Тowlордо карагай/ кайың/ четин/ тал/ товулгу /ыргай өзөт. Мынтык карагат майда кара/ ал/ ас/ кемде-кем болот. Толоно/ ит мурут/ карагат/ ушул үчөү тикендүү да. Чычырканак деп пәс жериндеги Өзбекстан жериндегилер айтат. Жүргүлө/ же болбосом кетейли. Өкөү жараксыз болуп калган. Жаш эмей эле Итике чал үкөзү имиш. Муногудай баласы бар экен. Синдимин күйөү гелди. Бөөнгө май куйвайт/ карыңга май куйат. Ошого келелек болчум. Колдун буwуну.

(ур. саруу, Жалал- Абад говорлору, 134-135-б)

Мал багуу

Кыш күндөрү болсо короо сарай жылуу болуш керек/ кургак болуш керек/ алдылары ошундо жакшы сакталат/ туз жеш керек/ чөптү кээ бир күндөрдө карлар оор түшүп калат/ ошунда бериш керек. Жайгызын болсо энди илгерки карыйалардын айтканы вар/ кыш баккыча жай бак деген/ жайында жакшы баксаныс/ кышкыга йакшы гүч берет. Малды багыштанле. Кышкызын бизде суу кәм болот өзү. Эртең менен барза бешинде/ бешимде/ келет суунун мазелези ушундай. Ом беш километир келет та. Жаста малды төлдөткөндөн кийин суулуу жерлерге гелип отуравыс/ төлдөр суу ичүчүн жакшы волот анда. Жаскы суулар ушундай. Кызыл-Жардан өйдөлөп көчөүс. Биздин жайловус жакшы авдан. Жаргаскан деген жайлоолорго баравыс. Мында эми бис тузду үсбөй береvis/ кайзыл жерде от болсо ошол жерлерге туз салып ошондо түнгүзүн түнетип жатавыз. Мунун дәризле курсагы да/ кокуздан бир ачка болуп калса/ боор баскак болот. Анан башка оорусун билбеймин. Азыр эм гары бар / биз барган жерлерде. Жайловнун суу бөөри жакшы. Кышкысын мал Тилеке/Кара-Гөндөй/ Бүгө/ Дарбаза-Сай ушул жерлерге быйылкы жылы кетет. Кара мал/ уй галат. Төө-Жар/ Зазык/ Эшме/ Ак-Зуу ушул жерлерде галат. Гара малга уй гирет/ жылкы гирет/ төө гирет. Жандык/ майда мал/ кой эчки. Биске кандай шарт түзөтле/ чөп/ жем/ туз ушул да. Өзүүз үчүн эгин-буудай болуп калса ушундан эмгек алавыс. Акча-бакча чыкса ушундан алавыз/ мээнетивизге.

(ур. саруу, 50 жашта)

Алабука району

Шашып турумун/ шашып жатырым. Айака да баралбай/ быйака да баралбай/ шашыватырмын. Дәйинле гөрүнүп жатыры. Бистин тиливисти сис теле билер экенсис та. Тавышмандуу/ тавышманы гүч гиши экен. Итти урувер кет девер дейvis. Сар айры эш нерсе кывайт/ төлкү адамды чагат. Балдарын курсант кылып отуру да. Апам маңа коркутуватыры дев айтты/ коркутпайле жүрүсүңго. Маа төртжип берин Ширин апа. Суудун башынан гиши гелейатыр. Көйнөгүмү жакшына гылып пычып тигип бер. Эт туурайт/ пыйас турайт. Эш нерсе туйра кедейт/ эсимен чыгып гетиптир/ йе койун/ бүттү.

(Жалал-Абад говорлору, 133-137б.)

ТҮШТҮК-БАТЫШ (ИЧКИЛИК) ДИАЛЕКТИ

Сайатчылык

Сайатчыгым эми маңа шу адырларга чыгып/ тосуп тутат эдек да. Карчыга/ ушу кыйгыр/ ушу өкөдү тутат эдек. Энди бээзгө түшкөндө.

Элиги кушту тутуп/ ону өрдөккө салат дең. Кыйгырды тутуп/ бөдөнөгө салат. Ого тор болот да. Тор менен бир кәптәрди байлап койуп тутат да. Бир йагы онойерде болот. Адамдар айтат ки асмандан өтөт деп/ асманда бир нэгәндә бовосо/ эмесе адырды жандав өтө верет. Өткөндө кәптәрди тордун жыгачыга байлап койот. Куш келайтканда кәптәрди тартат. Кәптәрдин путудан/ эки канатыны тәгидән бәйләгәндәэ/ әйләмә болот/ тартканда пыр-пырайт/ кәптә чалынвайт. Кушту үртүкөүз/ һайт дегенде тордун тәгигә таштайт/ жерге карап таштайт. Тордун тәги да / бир гәз болуп турат. Чойуп барып жатып калат. Алтыта туттум.

Кушту кармадыңыз/ көзүнү тиктиңиз/ кечиксе жигирмә/ же он жети күн ичинде салынат куш нимәгә болсо да. Колунда шундай кылганында кайерден босо йам келет. Таптайңыз дейвиз.

Гөштү жууп берилет/ ак пахта гылып үч мәртәм чайкап перет. Күнүгө беш пәйсәден жем жейт да. Онноң гийин битта/ экитәны аганнан кийин чайкавай берет/ тавыга карап берет. Кайсы вакта ондай боп калат/ кайсы вакта мындай боп калат/ шону билип турат. Пө дейвис/ ке йам дейвис. Колгеле кондуравыс. Башыга гийгизип койгонду тогомо дейвис.

(ур. актачы кыпчак)

Ноокат району, Авиз к.

Әшитивис¹ бойунча беш агайни адам турган экен. Шо кишилердин наамында Беш-Бурхан боп каган экен. Мынайетте/ мына шу йерде хавуз// хавиз көвлешкен. Сууду толтуруп кышы менен ичип турат эде. Урушван/ сизди мийман кылайык. Ойерде ийгилери үйлөнүп кетиптир. Кәттә минара салдырат экен/ пышык гыштан салдырат экен. Кырк та тукумду һар кыл кылып пышыр деген. Уста менин ойумду билдириптирлар деген экен. Бир жүз төрт китеп түшкөн экен. Мәңге пукара болгон адам бар

¹ Укканбыз

имиш бекен деген экен. Эртесиге/ айтат. О киши жәнидә/ отуруптур. Намаз окушуп болуп/ ха дептир. Сәксән ише дәри менен өлдүрүлүптүр.. Хавиз кышлактын богонуга жүз эллик жыл богондур. Тахминан эки жүз/ жүз эллик жыл богондур. Ушунун атыравында богон эл. Гөвзанын тәги Ак-Сай / мал жәйлөү ушул. Гөвзаннын аркасына чаувай дейт/ шол эм мал жайлөү. Койчумандар эми Чаувайга ашып кетет. Шәшвән уулум. Биздин буваларыныс Бухарадан кеген экен. Әшиткенивис шу/ уулум. Ич болвогондо беш йүз жыл/ төр йүз жыл узактагы гәп жай көвлөгән увактыда худу бис көвлөгәндә. Жүн чекмен кийген. Жүннөн токуп кийген. Күгүрт жог эде. Чаваданды жүктүн катарына жыйып койот/ жүннөн таардан жасайт. Мурун дән сатат эдек. Кәттә босун/ кичик босун әзәр¹ берве дейт. Төө көп богон/ кой көп богон. Ойәттә эки үй / анайәттә эки үй болуп отурган. Алты кыргыз эдек/ төрттасы алайчы эде. Пәйвәнт² кыса өрүг әм кәттә болот/ дараг әм кәттә болот. Былтыры бир куржун дөшкө алпардым. Адам ата бинә³ богондогу пистә да. Биз жүдә какыр жерде эдек/ гөзө менен суу ташып ичет эдек. Үч чакырым жерден суу ташып ичет эдек. Шо адырда эдек. Гөзөлөрдү алтыгана менен чырмайт эде. Чоң буваларыныс кыргыз үйдө/ өткөн. Кыйматчылык болуп/ көп навыт боп каган. Нукул⁴ гөш оват бовойт. Мәрдикерди күзүндө алды/ ол бәһәрдәги гәп. Кызды атасы кедейт әнеси келет. Күйөү чозулуп тек турат. Кәл эчки дейвис/ кәттә чоң аталарыныс токол деп гәп урат эде. Бизде манасчы чалыныс бар эдә/ о тейит та/ Үсөн чал дейт эде/ Иленин суусун ашыптыр Манас шондо шашыптыр дев айтат эде. Биче⁵ жүн бовосо бовойт.

(Эрматов Давран, 77 жашта, ур. найман, 1965-жылы жазылган.)

Кожоарык к.

Салым келген увактыда миң үйлүү болот экен. Шулар бир болгон экен. Аччык бекен ол? Әзәли олтурган жери ушу йер богон. Менин токсон экиге кирген чоң атам бар эде. Эң биринчи Сарбай болгон экен бийиерде. Ону калмак келип тутуп алат экен. Башкалары бээри Алайга/ Сарколго качып кеткен экен. Менин

¹ Кайгы, капа

² Кыйыштырса

³ Жаралганда

⁴ Жалгыз

⁵ Аз-маз

бавам ого койчуман. Менин чоң атам ошонун келинин алат. Тейит болуп калган экен да. Кара тейит деп койор экен олорду. Мендувай султанды кууган экен калмак. Адамнын жакшысы калган эмес экен. Качып Алай барып Кытай өтүп кеткен экен. Олор ошотте туруп калган да. Биздин туугандар эми Алайда көп. Жигирмә экинчи жылдары чыкты Мойдун. Элдин эчкисин да/ сыйырын да сойуп жеп карап кылды элди. Олпоң-солпонду мурун төлөп жүргөн экендер. Мынаву эмәкимдин баласы. Узагыраак туугандар үш-төрт ата өткөн. Шондон айтат экен/ ого күч керек та. Тейиттин атасы Азирет-Ну экен/ он бир уулу богон экен. Уйгур эң зор уулдан болот. Уйгур сээл үстөмдүк кыла баштаганда уйгур менен уруша кетишкен. Кыргыз Самарканга гелип/ анан Маргалаңдын астыга/ анан Үч-Коргон гелип/ шонон быйака келген. Менин чоң атам жүдө айтат эде/ондо жаш увак кулака кирвеген экен да/ кысталак. Шойеттерде көп. Кырк/ элик жылдын нар жак/ бер жагында барган Найман төөлөс урууга кошулат. Бостон уруу йам көп /һәммасы бир кыргыз та. Ме айттым. Жәәрендин ойагы Агарт/ Гезарттан кичик/ Алайга ашып кетет экен. Апшыр-атаны кывыла таманыга / сайдын бул өйүзүгө өтсөк/ жогор жагы Чавай дейт/ Баг-Арча деп койот/ мынашу көрүнгөн тоwdун арка жагы. Апшир-Ата мына ушундай дәнги.

Үш жәштәгиниви тай/ тана-эки жаш/ эркек дейт. Нооваз экиден үчкө чыкмасы. Ка кой болсун/ ка жылкы болсун. Үйдү жарытып кой. “Музоосу муз жаласа/ торпогу туз жалайт”. “Чындап ыйласа сокур көздөн жәш чыгат”. “Иниси бардын ырысы бар/ малы көптүн көңүлү ток”.

(Мамаразаков Карыбай, 80 жашта, ур. тейит, 1965-ж. жазылган.)

Көкжар к.

Биз илим окусак эдек/ әйтип берет эдек. Ончо-мунча мәәнин чечип гәуравыс. һәмма илим менен келатат шул увакта. Биттә Имәрәәли деген уулумду окуттум. нар кайсынысты бириктирген/ бәәри билет. “Каадалу жерде канды бар” дейт. Мал кайтарып талаада жүрүп биз иш нерсени билвейвис. Алашан кайеттен келгенин билвейвис. Мен әм чыгыберийинби/ ата? Мәрдикәр иштеп келдик. Жаа ушар шопур экен. Мәйдә кышлак бар. Ниме үчүн жокор жакты каравайм/ күспуруш. Кәттә-кәттә сүйлөйт та. Эркектин бир журту ата журт/ бир журту кайын журт/ бир журту тага журт дейт. Ушу киши билди кыла берейли. Мен пронттон кегемин. Пыстырып койот/ жүгүртөт. Силерде бәрәке бар/ мунаса

жок. Унуткаак болуп калат экен адам. Ыстык жерден чыгарыш кыйын да. Кызыл кылтырык буудай сепкен экен. Сен жөн сүйлөгөндө угарсын у. Сындуу жылкы деп айтып койушаттар. Әйләнип кетпейсинби деп док кылышаттар.

(Таиматов Жусуп, 77 жашта, ур. каңды, 1965-жылы жазылган.)

Белөрүк к.

Баласыдан баласы бәәриле шону айтат ко. Ол ыр бовойт та. Бир увакта ырдап жүргөмбүс. Кечеси йам уктатпай ырдай берет эде. Мына ушунун жыгачын Оштон апкелип бердилер. Онун бир гүвүдөй жакшы черталвайттар. Анайака ойной берселер ниме экен. Ич паркы жок/ бәәриле бирдей. Тодун чокусу эгис тоw. Балык суwdун ичиде болот. Төwө// төө/ атам төө /нар төwө. Кой жазда/ кышта тува берет да. Кууруп жүгүрө кой.

(Мурзабаев Чалабай, 67 жашта ур. каңды.)

Айрываз (Марказ) к.

Үч-Коргон дәрийасынын атыравы пакас найман. Авузду Кудайархандын увактыда көwталкан экен. Кәттә кайрагач бар эде/ анайарде эде. Ахыйры барып кәттә болуп кетет экен. Муну йам үч үйлөдүм. Битта айал кеп апкетти/ бир пакыр сүт/ сәккис кап буудай эде/ ачынкырап каптыр. Ыстык нан жегениге кованат экену. Пиче-пиче¹ / бир бурда нан. Кайрийет шо дәрини койуп сакайып кетти. Үч чүз bow чөп кайакта? Токкуз жашарда эрге берет экен. Кәмпир мамавыздын колуда калдык/ атавиздын энеси. Атавизды энесин биз мама дейвис. Бир жүз сәккиздә көмдүк. Бир төө/ тир туw каган бәә сойуп/ Үч-Коргон дәйрәсигәчә бөлүп берген экен. Оштукпусуз? Бетинизди жувачыс. Үкәм үч айлыгында каган экен. Атавиз эм кырг экидеви/ кыр бирдеви өлүп каган. Окуwга жөнөшүп кеттилер. Курсан болушуп кетти. Ортого алып уруп жүгүрүптүр. Элдин оwзуга элгек тутуw болвойт деген гәп бар. Кечкече бир мешти толгозуп кымызыны ичет эдек. Үстүүзтө на кийим/ на сәллә кавады. Дарбазаны ачып кирдилер. Жәндән тойгондо кокпойт² экенсин. Алай³ кетти.

(Мырзымаматов Акмат, 98 жашта, ур. найман.)

¹ Аз-маз

² Коркпойт

³ Алайга

Пулгөн к.

(h) ич ким жок экен. Ойагы жантакзар/буйагы чычырканак-зар экен. Бир жүзү алтымыш жыл өтгү. Онон нарагы калып каган. Бүргөн көг экен/ шыпыргыч кыла турган. Жигирмә бешинчи жылдары кән чыккан. Мен үйлөнгөнүм жог эде. Ушу кәндин чыкканыга эллик жылдан ашты. Жамгырдын сууну толтуруп койуп/ эгин сугарып/ тиричилик кыган экен. Бозунач эгиз жерге чыгат. Сары севил¹ болот/ кәттә товлордо дечү эелер/ биз көрбөдүк.

Бу товлордо мумулай бовойт. Дәри кылат деп эшиткенбиз у/ өзүн көргөнүм жок. Жавайы алмурут өм мөвөлөйт самсаалап. Түс тоок² чөлдүн токойлоруда болот. Жалбызды³ пайлап калдым. Өзүмө карап ынтылат.

(Акматов Абдыжалил, 70 жашта, ур. каңды)

Каравул (Кароол) к.

Чой ичвейт эде/ атала ичет эде. Азыр элиптәчилик⁴ көвөйдү. Ол увакта кант өм жог эде/ азыр кант серап⁵ боп калды. Жүз/ миң бовдон бир гарам⁶ кылат. Илгери ат менен жәнчәт эде. Чапар⁷ кошуп тегерете берет эде. Чус тоок дейт ону/ чөлдөрдө болот ол/ биздин товодо бовойт/ дашта⁸ болот. Мастек⁹/ горозону гороз дейт кекиликтикин. Тоокту йам мастек. Ирәсә суук бовойт/ ылыг эле болот. Пышыптыр деп жейттер. Ниме// имне дедиң/ түшүнбөдүм/ эч ким жог үйдө. Омуруң узун болсун мәртәвән эгиз болсун дейт. Сиздер сулу дейсистерви/ ону бис гис дейвис. Жогдору да бар экен деп койот/ күзгү буудайдын ичинде болот. Апыс дейт ырчыларды. Калк деп азыргы тилде айтып/ жүрөттөр. Көп мәэлә болуп отуруптурлар дейт. Путуң тартып отурсаң бовойву. Ушуйердин тилиде ийри пычак деп койот. Илгери ирел дейт эде/ азыр пыйаз дев айтат. Ич ким мунар болуп өткөн жок. Үйдү жарытпапсың¹⁰ да уулум. Жүдә галаты¹¹ мал/ һар бир кожолукта

¹ Өсүмдүк

² Кыргоол

³ Илбирс

⁴ Сылаңкороздук

⁵ Мол

⁶ Майа, үймөк

⁷ Теминге кошулган өгүздөр тобу

⁸ Талаада

⁹ Мскиян

¹⁰ Жарык кылбапсың

¹¹ Кызык

бар. Төрт баланын биттасы Жолдошов Каразак. Саңа кийим алып бериш бар. Илгери Каны бек турганда кароол турган экен. Шонун үчүн кышлактын аты Каравул болгон. Айтамга менен Дүкөн өкөүү экә-үкәли кен. Экә-үкәлилер Алай көчөт экен. Олор Алайга барып жәйләнип үкәлерини күтсө/ келвейт. Алек жаткан бай экен. Мунун малы Алайга жөнөсө жол бервейт экен/ жәми эл токтойт экен/ күнчүлүк жолду тост. Беесеп/ ээч малынын эсеви жог экен. Карчыга куш менен чавлини уйалатып чөжө ачырган экен. Мынайетини кырк бувун дейт. Маске жаг экен/ кой жаг экен. Мурунгу увакта бетиге жапканын чымылдык дейт эде. Нектелеп¹ берет/ ону ахааратчы дейвис. Үйдө гөдәгим² бар. Кумек/ пайчеки кийинет эде. Кумеги азыргы патиңкеге окшош. Камыш өтүкө окшош/ таманы чарык/ кәнчу кам териден. Кумекти тажик көп кийет эде. Чоккой деп кармышты айтат. Көшүүр менен чечет эде. Пийаланы түшүрүп жүргөнсүнөр. Жогору өтсөнүс. Илгери сувкана³ дечү эделер/ али да сувкана дейвис.

(Борошов Анарбай, ур. төөлөс, 1998-жылы жазылган.)

Жаркотон к.

Биздин Жар-Котон/ бир котон жай экен. Бу киши пакас сууду әйтәт. Шунан жетиден бирини биз ичет эдек. Башкасыны өзбектер ап кетет эде. Арыгыны башка йака салып кетти. Ошондогу йам мирәбгерчилик кылдым. Бөрвесе дыкандар һеч кол тийгизе авайт эде. Атарды минишип, кәлтәктәрди кармашып жүрүшүп... Кырг жыл ап тәшенчи. Жигирмә бешинчи жылдардан болуп ишледик. Сууду Кадамжайдан апкелет эдек/ Шаймөрдөн суудан. Апкелип биргәттәгә/ азаларга бөлүп берет экен. Адам чыдайт экен/ Шукәпийатта⁴ оттуз алты йыл ишлеп/ эллик сәккизинчи йылы пенсийага чыктым. Гайназар миң башы (и)кен. Пахтанын уватыда⁵ эч багып бовойт. Мынайетке келип отурасыс. Мен өм бак менен овара. Эки кәсә шорвону ичип/ биттә эчкинин гөшүн индевей жеп койот эдем. Муну жазыватасында энди алгы бир мәтәлдәр бар/ жәштөргө окуу болот. Туура кеведи. Төр жыл иштедим. Нәшвәнт жаа ширин.

(Эралиев Тиллебай, 1901-жылы туулган, ур. жоокесек.)

¹ Жемелеп

² Жаш балам

³ Охно

⁴ Абалда

⁵ Ичинде

Чопон эдек. Чопондун иши көп каттык иш экен. Көмпирлери тэкти эле бөкөлөк жүрүөй эде. Пакыр челекти ап кой. Уйалачан экен// уйалчак. Кошо алабарсалар эм болот та. Бу кишилер менен гөвлөшүп отурайлы. Ничкесини ач ичеги/ дагы бир жогоркураагы болот/ май ороп калат/ жовлу ичеги дейвис. Адамдын бузугун/ жәмән жүргөндөрдүн эм гар деп койот. Газдан кәттәсини тогодок дейвис. Азыр жа/ асандашып кетти. Кир тагара дейт эдек бовосом. Тайар мөгөзимден алывалдык кош кулакты. Гөш дөшкә/ / дөш казанга салынат. Зав¹ иш болду да. Түймөлөп² койот эде. Айныкса/ Маргаландын чөлүдө көп болот. Көрпөчөгө кызыл магыс³ басыптыр. Арыктын илөвигә отурва. Невире болот мана. Оо байбиче/ анаву улак күндө калды. Гәлөчигә кошуп ке. Мойсапыттар болсо алыңыздар дейт. Чалды йам кыйнадылар. Ол гийәлер биздин товлордо болот. Жылкы ичегисин йам асип кылат. Гөш менен жасаганды асип дейвис/ атала кошулвайт. Атала кошулганда ичек куйду дейвис// бижи. Умачты майга кууруп куйа-сыс бижиге/ гүрүч/ гөш май кошулат. Тултуйган жәмән-жуман катындарды “дүлөйвөй өл” дейт эдек. Илөвлөзгә⁴ дүлөй жабыштырылат/ дүлөй// кер кулак.

Баткен району, Бужум к.

Онан Баткен (Баткенге) чыгып жатты. Бекергеле овара кылып келдиң да. Ыраса эстен чыгатта. Эр жәрден биттә келет. Чоң атаң маңа ыр эм үргөтөт эде/ мен өлгөндө әйтиң деп. Таң аткыча чакмак таш ойнойт эдек. Ылактан экөвдү сат дедим. Икәм экөвүздү бир тән кыган. Кийинки жылы митәәмчилик кылып бервей койду. Ошойетте мен көрүб отурдум эдем. Бүт эле мөйдә/ иригижок. Таң энди тарыганда үйгө кирдик. Ыраңыңа тупурак жаап/ гашы⁵ келип... Чөңгөл сары-тикенек/ өсөт ушу жерде йам. Муз чатнап кетиптир. (мис: чакадагы суу муз болуп жарылыптыр) Желин чатнап турат. Чибек⁶ гана киши экен. Чүрөг⁷ эчки. Ноотек⁸ өгүз/ Ноотек бала. О маалда теше менен чаап жылмалайт эде жыгач-

¹ Жакшы

² Топчулап

³ Жээк

⁴ Эриндин жарылып кетиши

⁵ Ачуусу

⁶ Арык

⁷ Кулактары бүрүшкөн

⁸ Жаңы гана ишке салынган, аки-чүкү

тарды. Пайтешени усталар иштейт эде/ жумуру жыгаштарды тактага окшотуп чабат эде. Атайна устага керки кылдырат эде/ мизи сәәл ичиге имерилген. Гүвүнү бәрмә// пәрмә менен үшүп-үшүп/ анан гөзөөч дейт эде. Кашыктардын ичини мөйдә ийди менен алат эде. Жороптойбуз шыпыргыч менен/ карагандан болот.

Горошо шамалга учвайт. Горошо орошо экен. Моло торгой/ газала торгой. Газала торгойдун башыда чочокойу жок/ ол пысма болот/ пысып калат/ мойнуда кара-карасы бар/ моло торгойдон кәттә. Бу ушундай кепизәләл экен/ биз ону ала чымчык деп кой-обус/ мурда жог эде. Буга әпсәле йам керег эмес. Әпсәләси жок. Пом кәттә/ кече учат/ байулу кичик. Байлуканага әйләниптир. Сагызган// әккә. Тилинди әккә чокугур. Жердин гәрдиши. Тегирменге гәрд урат/ жолдун чаңы чыгып... Тонун гәрт боп каптыр/ кагып тәштә. Илөви жарылып илөвлөз болуп кетиптир. Сүттүү// гөөмүш сыйыр. (Башка малга айтылбайт).

Гуз¹ жер/ гузураак деп теңгилерди әйтәт. Шамалга жүдө гуз жер экен. // Гәән-гәән// гәә-гәә жылы болот да// жылыга эле бовойт о. Арыктын жөгөсү бар// нугу. Ушу жойбурдан суу кеткен экен. Тооктун жыгырданы// жаг жагы толо. Жыгырданыма тыгылып калды/ тамагыма. Темир заң басыптыр// заңдаптыр. Магаарлап калыптыр. Чоң эненди чакрып кегин эле!

(Токсонов Шарап, 1978-жылы жазылып алынган.)

Зардалы к.

Кызым менен кызынды оглан кылам/ уулум менен уулунду дос кылып койолу макулсунбу дейт (огланды ушул жердеги кыпчактар ортак дешет) Зәрдәлидән Баткенге тери жүктөп кел деп әйдәдә. Эки эшекке тери жүктөдүлөр. Жөнөгөндө эле кар жаады/ онон гыйбараак әйдәп даванга кирдик. Гор болуп мендеп Дөгмөнгө түштүк. Кар жаап турат боройлоп. Дагын эки гарыш кар түшүп калыптыр. Ушардын белин ашып әңкейдим/ энди. Өзүм эле аймап жеп келейтам.

Ийләп көтөрүв алдым. Сууду жуту-жутув алып келе бердим. Бар деп шонтселер коркуп болгон эмес. Эски өнөрмандар барсын. Өзү кексерип калган экен. Дарачы чогулуп бөшөв болоуз. Олор ырдап туратар. Кәттә кийиздер карга (байгеге) койуп... Апарып әдийә кылып бердилер. Паданын өзүдөн отуз экен. Әдийәге пул

¹ Чүңкүр

бериптир. Булар силерге эл болбойт/ туулган жериге кетет. Паланчанын сыйыры сатылды эле качып келди. Шо киши сагыр өскөн экен. Жүдө тәжәл болдум дейт. Сага окшогон пәйчәки кийген сагыра цыцкактап өлүп калбагын деп ырдады. Өлтүргөлү калдылар дейт. Бири жейде бери дейт/ бири допу берди дейт. Бул эм танды күтөт-күтөт аттырып жүгөрөт экен. Бул өлөң айтәт эде.

Энең үйдөү? Козулар цыгып кетиптир го. Сокмок да болсо жол жакшы/ сокур да болсо кыз жакшы. Көр эм болсо кыз алыш керек. Жолдун домосу бар/ кичине жолдун домо чийри/ домо чийри турат. Тодун кыпчылга жери бар экен/ суу кыпчылгандан өтөт.

Суукәттә эгиз аскадан чыркап (атылып) түшүү атат. Суудан жәәгиде// илевиде отуралы. Дәрийениин шаптасы тийген жерлердин эгини жакшы болот. Гериде гадуу жолу бар/ гадуу жол менен барсаң ашып кетесиң. Өдө жөлөңкөлөп кетет. Шондой гадып кетет. Кыргыз канатты мынамундай кылып жуп-жумуру болуп куват/ жумкуп түшөт. Кәттә арыктан дәэнгә (кулак) сууду бәйләп жүгөр. Кетив аткан дәәнәни тосуп кой. Көпүрүккө тогоон баскыла/ мәкәмдеп баскыла/ шак басат/ үстүнөн таш басат/ тогоон басып анан көпүрүк алыш керек та.

(Канаатов Төлөбай, 73 жашта, ур. нойгут)

Журтка аватчылык кылыватам. Өзүң этийет болсон дүнүйө тынч/ шүгүр. Бүрөү менен алакасы жок/ питинә дешип койот. Эл катары саз эм жүрвөйт. Тәнти/ бирөүгө эле береверет. Алагодан дешип койот... Нәшүт колоктун сынары /күчү жок эви жок. Бирөүгө бир напы тийвейт. Же бирөүгө напы тийиватат/ жокту тааватат.

Бирөүгө сүйлөп жавыздагы жок/ тесирейип жүрөт мәкәз/ жәшәндик кылат. Наска калган /ого гәп өтпөйт. Бирөүдүн гевин этивар алвайт/ өзү иштемени билвейт. Бир ишти бүтүралвайт/ мүжүмал кылып тәшәп койду. Сенин гевин мүжүмал (чала). Жүдө дәдил/ жүдө зирек/ ушундай жакшы. Куваты күчү жок киши да нәпиз эм. Көөнүмө макул келип мен Чектен бир кыс таптым. Жүрөгү түзүк көтөрбөдү. Эмизге эштеме жок. Муну дәдил деп мен буга ишенипмин/ мен тым калдым. Эмәлекин бир ишке турсам белдүү турам. Өйткән кишимдин эч кимисин мүзүлүм кылбадым. Тилиңиздин учуда айтып турасың/ дилинде жок. Бе-

рет десем бербейсиз/ мүзүлүм болуп мен турам/ өйтәр менен куп дегендечи. Бу жак наваптык кылдылар (ыңгайсыздык, туура эмес). Никесини кыйа койолу деп жүгүрүп жүрдүлөр. Ама/ кирейи кыз эде. Өзүмдүн эки уулум бар/ күтүп кетелвайт деп сәэл истәлә кылдым. Ама ол уулум ишеничтүү. Ич кимисиге үлүшүнү бервейт/ кеген кызматыга йам так турат. Өз укугу өзүдө/ саз. Бир топ гәвурдум эде/ эсейип калдым. Көзүм нават болуп калды. Бешалты күн ириштим эде үйүн тәштәдим. Зәрдә тәштәрди тешет. Гүйтулук кылган өзүчө жүргөн киши салда да. Өзүгө пухта жакшы экен. Туппа-туурау жүргөн сакы адам. Өзүнү сылап-сыпав эле жүрө-верет сатан/ бирөүдү этибарга йам алвайт. Секендеген/ пайпандаган атты сәмән дешип койот. Новча чивег адам экен. Давдыравай ыкчам (тыкан) болуп жүрү. Береген мәрт койоттор. Суурдун колкосудай этип турган теңирим бәзәр. Жатканга жаан эм жукпайт. Мал тапкычан бакмачы тап. Сенин ат сындаганына тән деген экен. Ошол атты пәйгәгә өзү цават экен. Дарачы цогулуп бешөү болобуз. Палакчыныны сыйыры сатылды эле качып келди.

Цапаныуыздан цыгып калвасын деп/ бәйләп алат эдәлер/ чачак кылып. Мәэнеттин ирәпәти бар/ ирәпәттин илдети бар. Барды жок кылгучу/ жокту бар кылгучу. Досвол эшикте кала веде. Эл эм биртитке кызмат кылсындар да/ элдин ичинде өлсөк бәшәрәт. Бар мактанса тавылат/жок мактанса чавылат/ шул эле маани да. Өнорман өлвөс. Пулума гала тавылвайт/ биттә сагыра кыз бар. Чарс ат миңгизе койвойт/ булкунуп турат. Бар адамдын пулун жейт/ жог адамдын кунун жейт дечү эдәлер. Пасаны жок та/ диртилдеп калат ону үркүнчөөк деп койовуз. Жәнгәри тепкилеп/ жолотпой / жулкунуп булкунуп. Тәкти жолотпогонду жәмән чус ат экен да деп койовуз. Тевәэк та чус. Жоош/ мамырап турганды байов ат экен дейвиз. Минсениз солуп турувалат/ ону шәрдәм деп койот. Семизиде ыстык тамга бәйләп тәштәйт/ ошондо дәм буулуп шәрдәм болуп калат. Аттын кийинги буту шишет/ ува дейт. Чорт дейт/ алдыңгы колдон шишип эле чыгат/ путу майышып калат/ жерге койо алвайт бутуну. Же Баткен же/ Бужумдан бир иливатар киши жок. Ушуга даа туруп эш нерсе дейалвадылар.

(Салипова Жамийла, 83 жашта, ур. нойгут)

Өттөн жетпейвиз деп ырдап жүргөн да. Шаты йам койсолор алалвайт экендер. Эки ылагыны эмизип келет экен. Атайын десе качат экен. Биле беке? Акундар кошот/ анан цыгарат та.

Жатат эдем гоонуп/
Жаш баладай жоонуп
Жаңы ицигим жамынып
Эски ицигим төшөнүп
Турсак жүрөк дегдеди.
Эшике цыгып карасам/
Таң сүрүлүп аталек/
Тараза жылдыз баталек.
Токту сойвос атакем/
Цаарыны кайдан сойду экен.
Каары бервес атакем/
Кашканы кайдан берди экен.
Эжэли жеткен Шамамат/
Бүгүн кайдан келди экен.
Орустан келген он элчи/э
Онун бири Шамамат.
Кытайдан келген кырк элчи
Кыркынын бири Шамамат.
Койцунун агы Шамамат
Өзүндүн атың Шамамат.

Көк дэрийэ башын жайык деп ботом/
Көк боз бир атың кайык деп ботом/
Цөгүп бир өлгөн Ак барак ботом.

Мурунгу айэли мана жооп перин деп калат. Кийинги жылы эле сегиз бала келди. Бээри үчүнчү килэсти бүтүп келдилер. Нышанбай жалгыз уул да энди/ он эки жэшидэ үйлөдү. Энди жэш бала да. Мен ондон эки жэш улукмун. Үйдүн бир булуңга төшөк салып жаткызып койот эде. Баланчанын кызы он сегис кара болуптурлар деп сүйлөйт эде. Он сегиз каранын бири кара мылтык болот эде. Пас/ кембагалдын кызы алты кара болот эде. О маалда келиндер ооз комузду ыраса кагат эде. Келин кешик өндөрөвүз деп бир мүчө гөш алып кагат эде/ боорсок/өрүк.

(Мамыткозуева Саткын, 59 жашта, ур. нойгут).

Галбыр //өткөрмө//парак ириги /көзү мэйлэ чүйүрмө. Он каптан бир кавына берет/ол ушур/ намаз окуган сакы адамга берет. Таза болот деп ак кула чыгарат. Ак кула/ көнүлүнүз бир галбыр берсениз эм болот, бир чүйүрмө берсениз эм болот. Азан чакырган мээзимге беревиз. Көпсөн деп ончо-мунча сагыр-сугура берет Ирик саманы калганда гэлэгөw/беште-алтыта өгүздү бэйлэв алып үстүдөн дебелетет.

Тарык эм эгилген. Гэлэгөw кылып элгев алат. Беш жүз үч чүздөн эм айдап жүрдүк. Таштын гыжасында (гычак). Үй орозгери// үй оокаты. Көмбөгөннөн кийин телвиз болду. Жаманындын көсөпөти жакшына тийет/ жамбарактын камчысы башына тийет. Бир жүргөн эле авайы киши бекен дейт. Ыскатына сойулсун. Э ашкөверине (пасс) сойулгур!. Ол бехудагеп. Сары жыгач деген дарак бар/ өзү сары гүлдөп/ кара дан алат. Зырпты шыпырып кетив атат. Экөөнүн дарагы бир/ зырп кызыл дэн алат. Сары сәбил/ Сары сәбил дегени мэтэли болот эде. Эгемберди чавандоз алып өттү. Жолдун жокор жагыдагы дэшке чыгарып койгула. Өттөн деп апсус кылып жүрүп өмүр өтүп кетти. Дааналардын айткэни/ ула-малардын айткэни. Кийин гөв элэм кылып кызыны койуп жүгөрдүм. Девелеп-девелеп/ кэлтэктөп-кэлтэктөп шоруну куруттулар да. Элдин эви/ калктын солпуга карап жүрбөйсүнөрбү. Гэптин сорпу-солугу. Тамдын башыга чыгып өлөн айтат эделер. Түндүктөн боорсок чөчөт эделер. Ол кэл эчкинин бөрү жеп койду/ тамам кылды/ бовосо жылбыс жеди.

Саратанда кол тийсей... жазгате кайда эден деп. Жортеки паландай айт десеңиз тавалвайт. Ташы серап. Этрави зов/ ортосуда суу бар. Онойагыны Жетимкул дейт. Ол эм дара/ жэйлөw Дэрэ кеңири жай эмес/ деңги дегенге жакын тэн жер. Өздөрүнүн молжолу кайак/ ким билет... Чэркөwdүн суу чыккысыз молжосон. Наржагыга анча түшүп чыгасын. Эвиз менен. Эзэли буларды пийэдэ басчуw эдек. Бээрдэн тартып ойкаа агызат. Селерде бак болбовосо немнеге бардын? Шол ала тургандай тэрзи бар. Энди эч кимди жолотпой койду чамамда/ горув эле. Бүргүттүн өтүнү алатта. Ол кутурган кишиге дэри болот экен. Бөрүнү капкага туттум. Таш капка/ ону баскак дейвис/ суwsарга койовус. Бутуну жепе баазы чыгып кетет. Зэйил жандар экен. Ону алып асант/ кеткенинче кетет. Түлкү көп паамдуу. Суwsар копол эле. Сүлөwsүн эм шол. Тузакты сээл паамдаса түлкү шол жолго өлсө кататвайт. Ол укпай калган

да чамамда. Жигирмә кәтәк кылды. Бир жәгдә/ бир ыштан болот эде. Дөвләти күчөйгөн маал. Тактадан пәнжәрә кылып/ жогдор (кара буудай) берип багып чыкты. Шол бәәнә (негиз, себеп) болду. Ошо киши сәәл көзү кыра болуп отуруп калган эде. Ох/ жүгәртмәк ай/ жүрөктүн башыдан кармайт экен. Сенин ат сындаганына тән деген экен. Постунум жерге тийет. Тар дәнги экен/ арчалуу/ тавылгылуу. Эки тоwdун ортосу дәнги. Эки голто кылып чочуйтуп танат экен. Өзү кексирип калган экен/ айалы уул тууптур. Апарып әдийә кылып бердилер. Эдийәгә пул бериптир. Паданын өзүдөн отуз экен. Алайчы йам отунга барат. Силерге тамарка беревиз/ тура бергиле. Даван ачылды/ барып барып арпа севем дейт. Паланчаны сыйыры сатылды эдә кащып келди.

Ташкенге бардым/ пайыз пул авдайт бизден. Менден ыштыраф әм аган жок. Кошугу/ патефон/ йам бар экен. Мен он әкита баламды әсиге бергемин. Салланы башыга кийиптир. Үргөмбөгөн адамга жаман. Бирер созомол ырчы барып каса/ жуда ырдатат да. Өзү йам сөзөмөлүрөөк адам. Кышта шамал тийбейт такыр/ ылык болот жайда паша бовойт. Адамдан асак/алсак/ жакшы болот эле дейт. Ондоп берселер берет. Жүзүмдү кесе турган болуптурлар. Нам урулук кыра дептир. Маңа окшогон сокурлар/ илгери мал кайтарып жүрөт Жуват тактапал. Хай ишен/ хай ишембе. Алдыга нан койдулар/ бәэрин жебалдылар.

Ысыктык жеңе дейттер. Неменики эшитсем/ неменини уксам әсимден чыкпайт эде. Жәниз әйткән сөзү маңа жагат. Жакшы ырчы босо йу мени менен ырдашса деп талап кылдым/ боводу. Пейли макбурасы бузуг экен. Бир жазуучулардан кесе йу жазып кетсе. Бен әм куйдум. Койун аваймын дедим. Авасаң бовойт деди. Таң койдум/ тан бердим. Әң эле таң калдым. Таң жүрүптүр// таң атты. Ишин чәлкеш боп капты. Наны жүзүм жедик. Сарыбай жуда пайлу¹ жигит. Чаң² комузум чалайын/ жигиттин көүнүн алайын. Үстөмөнчө жатыптыр. Чалканча жатыптыр. Такыр³ кылдың/ кечиктирдин.

(ур. торуайгыр кыпчак, 30 жашта, сабаттуу)

Лейлек району

Бирөө өлүптүр оyetке барып келейлик дейт. Бой-бой дейбиз. Өкүргөлү-өкүрбөгөнү табы /эрки/битта/әкита аксакалдары-карий-

¹ Катуу, кайык, өткүр

² Темир комуз

³ Саат, тоскоол

лары айтат/ жәштары унчукпайт. Аксакал деп селсөветти айтат. Бизде өлүк өлдү. Бир чекеге/ кымыла таманга башыны кутка кылып жаткызып койоуз. Астына көрпөчөвү/ кийизви сап койоуз. Жумшак нерсе саламыз/ кор кылаведе/ катык нерсе савайымыз. Күйөрмөндөрү бер йагыда тым гараб отурат. Эшиктен хандай айал кирсе довуш чыгарат. Бер жака карав отурат/ ырдайт. Эркеги бир тайакты кармап алып/ эшикте тураттар. Олор бүрөө келсе/ ой-бой деп/ довуш чыгарат. Башка сөз айтпайт. Жувуп актыкка салат/ шатыга салпарат. Кайра гелет үйгө. Келген жыйын шолор кегиче турат гөрдөн/ мүрдө/ келгенден кийин куран айтып пата кылат. Өлүк чыгалектен мурун чәй/ нан берет/ кеген адамдар курук отурвасын деп. Көмүп кегенден кийин гөш// эт берет. Эл анан кетет. Үч күн өткөндөн кийин жети кылат жетиси дейвис. Мал сойот/ адамдарды чакырат/ адам жиберип "кесин" деп. Жигирмә күн дегенде кыркыны кылат/ кыргыз тилиде "кыркыны" ушатыптыр деп әйтип койоуз. Кийин үш жылга деген һәр жылы жаны жылда ыс чыгарат. Йакты дактап/ челпек кылат/ челпекти азыр "кызыл нан" дейт. һәр жылы айт болот. Орозодо бир ыс чыгарат. Алиги өлүкө курван айтыда бир ыс чыгарат/ шону менен тамам болду. Хатындарды бир жылга чейин кара кийет. Әже- карындаштары йам көк/ кара кийет. Кызыл кийивейт. Богону ошол.

(ур. ават, 54 жашта, сабаттуу)

Кыз берүүнүн мурунку салты

Күйөw баласынын атасы/ бирөwdүн кызыга өзүнүн уwлун болуw үчүн/ кыз издейт. Атасы бирөwnүн кызын жактырып/ мен уwлумду сизниң кызыңызга болом дейт. Бала менен кыздын жашыга карабайт. Кыздын атасына баланын атасы жакса/ ол кыздын атасы өзүнүн ага-туwгандарыга кеңешет. Кыздын атасынын ага-туwгандырыга жакса / менин кызымга болсоң уwлунду бол деп әйтөт. Баланын атасы куда башы болуп/ мал алып кыздын атасынын үйүгө келет. Куда келди деп ону мейман кылат. Кудалар түнөгөндөн кийин/ үйүгө кайтарга жакын аксакалдар келип кызга калың бычат. Кыздын наркы шунча турат деп. Шунан тартып кыз бой жеткиче/ эл бычкан калынды кыздын атасыга төлөй берет. Кәтәкен болуп зоройгондо/ бала әм кәтәкән болуп зоройгондо/ кыздын калган калыныны жамдап/ толуктап/ төлөйт. Кызга күйөw баланын атасы үстү-башы/кийим-кече дайардайт.

Кыздын атасыга/ кызга калың баалагалы барганда кыздын атасы/ баланын атасыга сэрпэй/ тон/ кийгизет. Эммеси дайар богондон кегин кызга той келет дешип/ кыздын атасы йам өзүгө жакын кишилерин чакыртат.

Тойго баравыз дешип/ баланын атасы йам өзүгө жакындарыдан кошумча сурайт. Кызга тойго баланын атасы бир кой союп /бир койду тируу жетелеп/ чэчилов пышырып/ мива-сивэлери алып/ кудалар кыздын атасыга келет. Күйөв жана күйөв жэндэрлэрди башка бир үйгө кийирет. Кыздын үстү-башын күйөв үч күн мурда жиберет. Күйөвдү/ күйөв жэндэрлерди эм йакшы куштап сыйлайт. Күйөвгө дэйэрдэлгэн үстү-башыны күйөвгө кийиндирет. Тойго кеген туугандарга эл-жерлер деп союш же акчабы/ элдин тэлэбине ылайык бир нерсе берет. Оннон кегин молло апкелип нике кыйдырат/ эммэ эл тарап кетет. Кыздын женгелери “женгетайлык бер”/”төшөк салар”/”мэсти тартар бер” деп күйөвдөн пул алат. Күйөв бала өзү/ эки женгеси/ кыз төртөө кана калат. Эртеси кызды көчүрөт. Кызды көчүрөрдөн мурда/кыздын атасы күйөвдүн ата-энесиге сэрпэй кийгизип жүгөрөт. Кыз кетерде үйдөн ыйлап чыгат. Кызды көчүрөрдө кыздын энеси жана женгетайлары/ эжелери көрүшөт. Кыздын ата-энеси кызды үйдөн алып жөнөгөндө “кайрыл кызым/ кайрыл”- деп ыйлап калат. Кызды күйөвдүн үйүгө жеткирүү үчүн кыздын энеси жана башка биртоп айалдар барат. Кызга ата-энеси көрпө/жууркан/ төшөк/ жасты/ жерге салар жана башка буйумдар берет. Жолдо көчүргөн кызга аркан тосуп/ жолдогу айылдагы/адамдар акча-пул алышат. Кыз күйөвдүн үйүгө көчүрүп барганда айылга жакындаганда келин аттан түшүп жөө барат. Алдыдан тосуп чыккан айалдарга келин жүгүнөт. Келинди күйөвдүн үйүгө киргизгенде эшиктин алдыга кегенде/ келиндин ошзуга йак салат. Келин үйгө дагы жүгүнүп кирет. Кызды көчүрүп кеген кудагыйларды мэймөн кып/ кылып/ эртеси кудагыйларга сэрпэй кийгизип жөнөтөт. Ичкиликтин мурдагы салты боюнча күйөв жандарлэр/ кошчу/ күйөвбалдар кошчукендер/ кошуп ырдашчу экен/ Азыр күйөв жэндэр гэнэ/ тойго катышкан жигиттер кошуп ырдашат.

II. ӨЗБЕКСТАН КЫРГЫЗДАРЫНАН ЖАЗЫЛГАН МАТЕРИАЛДАР

1. Ичкилик эмес (чыгыш) говорлорунун материалдары.
2. Наманган областындагы Желкон к. кыргыз говорлорунун материалдары.
3. Түштүк-батыш ичкилик говорлорунун материалдары.

1. ИЧКИЛИК ЭМЕС (ЧЫГЫШ) ГОВОРЛОРУНУН МАТЕРИАЛДАРЫ

Анжыян обл., Ходжабад району, Соколок к.

Алигине/ мунгуш эки бир тууган Бава-Кава деген вактыда тамга бөлүшкөн экен/ биздики жагалмай кош тамга деп ача болот эле мунгуштун тамгасы. Мунун атавыздын атасы ошо мунгуштан тараганда ушерге кеп каган экен. Төрт атага жакын/ үч йүз йылдан ашык богон. Хожоаватта кэттә терек бар. Биздин атавыз айтат эле/ ошо теректин турганына үч жүз жыл болгон дечеле. Оро-Төвөнү алып/ мангыт жээндери болот экен. О өлүп калат да. Биз өткөндөн кийин баары йам өзбек болуп кеткидей. Башта кәлләсин гайда дейт эле. Кәлләны аксакалга / миймандын аксакалына берилет. Илгери кәллә/уча деп устукандын эн башы уча/ койдун куйругунун чычаны. Жылкыныкы йам ошондой/ куймулчак/ онан гийингиси жамбаш/ анан кашка жилик/ жото жилик/ онан гийинки дәли/ дәлиден гийин кар жилик// укурук жилик / күн жилик / кавырга эсепте жок/ мәйдә төш кылып алдыра берет. Аркалар да он эки жиликтен. Бир жактан мийман кесе алдыга пүтүн бойдон койулат/ бир тавака алайда¹ салып келип. Той болгондо куданын алдына баш койулат/ пүтүн бойдон. Куда өзү/ оос тийип/ бөлүү үчүн башка бирөөгө гөш таксым кылганга берип/ отургандардин баарына тартат. Бардык адам эле гөштү таксым кыла бербейт.

(Алакеев Жолдош, 80 жашта, ур. соколок, 1967-ж. жазылган)

Коргонтөбө району, Бөрүлүк к.

Атым Иса/ өзүм ушу Бөрүлөрдө жашап/ ушу жерде туулуп өскөнмүн. Биздин жердеги кыз алып/ кыз берүү салттары болсо/ ошо илгерки кыргыздын салтындай да. Бул жерде дагын энди биз өзүбүздүн Өзбекстанда жашаганыбыз менен кыргызча салты/ тойлорубус кыргызча болот. Мисалчүн кызды алып келгенде/ кызга бергенде / күйө кошчулардын барышы/ барып туруп алышып кыздар менен жигиттердин ырдашы. Биздин бул жерде Бөрүлөр деп аталганы Кыргызстандын Папан деген жеринде Бөрү бар экен. Ошо жерден ушу жерге илгерки маалдарда биздин чон аталарыбыз келип калышкан эле. Азыр энди биздин каттообус Кыргызстан менен калың.

(Салиев Иса, 1983-жазылган.)

¹ Өзгөчө, айрыкча

Бавакеден тараганы/ биз. Буйладан тараганы/ Ноокаттыктар. Той-топур боп калса да анашундай. Сойуш алыштан коркпойм го. Сегис сом. Базарга уй ап чыгам. Ич болвосо он сом берейин. Качып кеткендер йэм болуш керек ко/ эми бийерде жок/ аны кандай деп айтам. О жогорула ог арыг бар эмес беле. Биз мойактан гелдик. Суу сарай турган арыгты ог арыг деп койот. Илгерги күнү түзүг эле гөв урдум. Эми йарым нормону бажариб атабыз. Арава женген мәәлдә ырдачу эле. Ише-пишени алып/ ушу зыңкыйт/ зыңылдап ырдоо/ экен. Пул аз деп чыгып кетти. Суу тапка келгенде гөлдөнүн гыркып жибербиз. Ана жәгәнә кылавыз. Беш-алты гүндөн кийин тапшырасыз. Пшканы пуланы таза оройт. Курту гөрүнвөй калат. Пармасы пылчийып гетет. Эки-үш жыл болду/ төр жылдык эле. Доуз жечү. Уу чөптү мал жесе шарт эле / өлөт. Элиги жәндәр болот/ кырк буун деп эйтәбис. Аларды эзгенде сүткө окшош. Ачарчылыкта ташка сүрүп ичкен да.

(Маматов Осмон, 80 жашта, 1983-жылы жазылган)

Жес тырнак

Надыр мерген деп койот экен. Алиги Надир мерген энди о вакта мергенчилик йэм кылат экен да. Анан кетет экен үштә-төрттә болушуп мергенчиликке / tow-ташка. Кетсе анан бир/ биттә кийигти куубу жүрүб /атам деб энди пайлап каптыр. Пайлап атыптыр анан /ырааса зооду үстүдө / төвөсүдө туруб атыб/ али паскә т/ү/шүбтүр. Т/ү/шүб алып кәәр/д/ энди өдөгө чыкпайын энди/ ушуйәрде отураверейин / думугырааг экен/ ушерде жатыб алайын деп/ алиги жерде жатат энди... Жатса о вахта бир жес тырмак деген болот экен да анан бир /у/ вакта дейт каваб кылып жеп отуруптур дейт/ али кийигтин жигәридән/төшүдән каваб кылып / бир кәттә тәшты ап келип / элиги ташты кызытып алыб/ анан ошого жаап койот экен. Ушуну жәәп отурса / олар/ үштә-төртә болушуп.../ Онан бир келин келаутат имиш энди бир эле сүлкүлдөгөн келин имиш. Кәләк орогон. Кептир!.. Келип/ кетайүб отурубтур, отурган экен/анан чыкты узатыптыр/ мындай. Узатса али биттә гөш аб жептир да. Али тырнагы көрүнүп каптыр /жес тырнаг экен/алиги жәәлт эте түшүптүр. Үндөвөй каптыр энди. Анан алиги бир түймөг гөштү алып жеп эле кетебериптир/ аркасыга урра салып карабастан. — Ооуу / пәстән чыгып кеген экен /зоорго. Анан алиги жерге дагы бир балаа кылып эбтеп чыгып кетиптир да энди. Аты шонун төбөсүндө кен. Анан

чыгып кетип / пайлап каптыр. Енди дептир/ буга кәттә таш ап-келип торсунун жаап койойун/ энди келет экен/ дептир. Анан алиги постунун анан кийин ташка жаап койуп кетиптир. Жаап койуп кетсе /бир увакта келаутат миш. Али келин алдыда кетиптир /ооуу узакка кэраб кетибтир. Алдыда келип ле / алиги постунга гыйкырып чән саган имиш. Анан атыберип ташка жабыштыра койуптур.

(Орунбаева Орунбу, 69 жашта, ур., багыш 1983-ж. жазылган.)

Бәлани көргөлү келеверүдүм. Оннугузга эдәм киргизед. Жүдә әслиг бола икән. Ынсовы бар икән. Оббоо! Аччыгыма тийвен. Билле окуш кыган. Когазларни хисоблаб ойнайт икән. Илон. Йиннилигиге боросаң да. Китоби бор икән. Фойдаси богондо. Менга тоурусун айтың. Фархоонада бошланча. Чой әм тәййәр. Нондан авайсызвы? Одамдан кокасын. Тәшшәп койун. Худду шундай. Он сомдон пул тобланди. Ыгырмә сәккис. Төпени ноомыга койулгән бир холас. Икки нормо нарактан айдап келасиләр деди. Холмурад кегичен алты кило балыг ап ташшады. Бир ухлаб турсаг. Савунлаб кол жууб алсам болар икән. Жомга кир жуват. Ишлегенизден кигин биләсиз да. Кыз бола булсин/ игит бола булсин белин тәйәнип өтөверет / тәәмузу йог дейт. Бир кадырдони келип калса оларди көриб/ козанда жиз-биз/ төрдө сизиң-бизиң деп хурсан булип чикип кетәт.

(Абдинаби Кожобаев, 1983-жылы жазылган.)

Наманган обл, Учкоргон району, Кумтолгон к.

Сууду казанга куйуп/ талканды чалывирет. Биттә тукумду мәйәги дейт Кәтәкә¹ койот мәйәкти. Көк боорду жаш кыздарга бербейт. Ону айал кишилер көп жейт/ чокко тыштап эле жеп койот. Райханды курутуп туруп /суйуг ашка салат. Ушунчалык дәрилиги бар экен. Көп окугандан кийин өзүм түшүнөм ки. Эки бээни бүрөү апкеген экен. Буну мен билемин. Ниме гәп уктун? Сонун жай экен. Үйдүн каалгасы / / эшиги тайар. Кара үйдүн эшиги чийден болот. Биттә гана отуз сомдук кагазы бар экен. Малдын гөшүнөн арзан/ жылкыныкын кэм алат. Бир йашар торпок сәксен беш сом. Бир күндө үч мейман келсе / үч жолу козу

¹ Тоок тууй турган жер, клетка

сойор эле. Өзүнө бир йарым мин жылкы калган. Илгери өлөн айтар эле да кыз бергенде. Келиң чайга, ишлер түзүкпү? Алиги неме кайда экен? Лаппай әже. Мас болуп калсак балышты башыбызга койуп берет/ пешимге чейин жатабыз. Ама жетимишке чыккан чалы йәм бозо ичер эле. Эки кош дөбөдөн өтүп / мунобу кош дөбөгө келиватыр. “Токсон түшкөндө торгой арым узарат/ чилде түшкөндө чиларым узарат”. Чайкоочулук менен тиричилик кылыватыр да. Алармандан сатарман көп. Немеге дүйшөмбүгө келип калды десе / бир кыл карыйаларыбыз дүнүйө дүйшөмбү күнү бүткөн экен дейт. Шамал дарактарды йәм оодарып кетти/ жийделерди жыгытып кетти/ тәги чирип калган да. Неч кыл/ а энди эстен чыгып калды. Өлүкө гайрат¹ / берет. Илгери пул берер эле/ эми эм кылыптир ки / пул берсе ичип алат деп / эми чай берет. Райхандын башындагы домологун жанчат. Уулу бардын уулунан /кызы бардын кызынан кайтат деп жооп айтат. Пыштан / өмөлдүрүк / куйушкан/ эгер/ жүгөн / нокта/ оостурук/ көкүлдүрүк.

Кечкурун/ саат тогузгаче келем. Урушкак // митәәм / жәнжәләк. Томпой үч мәртә тегеренип оңко турган дейт. Биттә чүкөнү өкчөйт/ алчы болсо пәшә болот. Итинди байла мага сөөк калбады деп уруу кыйкырат. Эрдик кылып кой сойуп / иттик кылып төш берип деп айтышат. Силердин шылтоонор менен дәм алып алайлык. О кокуй / бир айткан гәпти кайтарып айта берет го. “Атан төө мас болсо тайлагы менен дос болот. Тойгон маалда жампалап калыптыр / эми семирет” дейт.

(Токтоназаров Орозалы, 67 жашта, ур. баргы).

¹ Жыртыш

2. НАМАНГАН ОБЛАСТЫНДАГЫ ЖЕЛКОН К. КЫРГЫЗ ГОВОРЛОРУНУН МАТЕРИАЛДАРЫ

Отуз жетиге тогуз туудум. Эликте / биркэм элик//элүү бир/
элүү эки/ бири кэм алтымышка кирди. Тиливиз кевейт экен да.
Качып кеген. Кегенивизге оттуз жыл Тору айгыр кыпчактар ка-
ган жок. Олжобай Балыкчыда өткөн. Коко тикен болуп каган дейт.
Бис ондо жашымыз. Эгин экпеген/ бис жаш увагыбызда. Менен
эки йаш чоң эле. Кэмпирлер өтүп кетти. Курсагын тойгузатыган
бопкалды. Билгени келишкен. Мындака болуп каган/ чалым
өлгөндө. Кача бергенвис/ бис билбейбис. Ошойака бир талай боп
кетти да. Ысык-суук көнөт да айал. Баралвай эле атырвыс. Кечкүр
(кечкурун). Кара мал бош келет. Сыргаларды кылган көттө / уста эле.
Товларга карап келдилерви? Буйерге Кутчу менен черик кеген.
Өкөм бири-бирине тага/ жийен болгон/ бир-бирине кыз верип/
ошоннон тараган кыргыздар. Олор Ала-Бугадагы Өрүктүдөн ке-
ген. Онун кегенине үч ата өттү. Товдан эм барып калды. Абдан.
Тайыз жок эле. Кән босо эле бара берет. Ондой эмес/ кичкинэ.
Күйөөм эки мөртөбө барып келди. Суу жер. Туура айтат. Совдагер.
Товго чыгаравыз. Бийерлерде пакта жок эле. Тинөгүнү. Кеген чоң-
дор. Акыр чоңойсо деп. Айтканым эм жок. Биттө бала барды ки /
барсам жыйылган пулумду апкелип берди. Биттө сыйырым бар
эле. Отурун деди. Десем айтты ки / продуктө бервейим деди. Энди
бийтип күчтөн кеттим деди. Бөйөн-чөйөн баарын тилиң бир де-
дим. Пэкәнэ киши экен. Ого берсем айтты ки/ кэмпир карып
калыпсыз деди.

*(Кашкаров Бөрүбай, 73 жашта, ур. тору айгыр кыпчак,
1967-ж. Т. Болчурова жазып алган).*

Шәли эгүү

Уругуну чачканга чейин мана шунтип тегиздеп пал алып/
суу жаткызганнан кийин урукту чачам. Сууду бетиге чыгат
көгөрүп/анаву чөптөргө окшоп. Жавайы отун отоп койовуз. Онон
шәли боп галат. Суу дайыма жатып турат/ башыдан кирип айа-
гында чыгып турат. Эмесем чымчык жеп кетет/ сепкен шәлини
уругуну. Шәли суудун ичиде жашайт. Жавайы отторуну жулуп
таштайбыз.

(ур. кутчу)

/Өзбекстандагы кыргыздардын тилиндеги жергиликтүү өзгөчөлүктөр, 217-б/

Айрым сүйлөмдөр

Өзүбөктөрдө жүргөнүүскө жыйырма жыл/ жыйырма жыл-
дан / көп полду. Малга чыгар элек. Туйру жүрөверин. Чыракты
азып перейимби? Азып кой бийерге. Осмонкулдун күвү. Керектү
таштын оору жок. Улакты ташайт секин бастырып парасыс. Өсүнүс
окшогондордон элик/ кырк чавандос бар. Эки путту ашырып
алавыс /эйдөп кетевис/ апарып мээрә кып койгон жерге
тәштәйсис. Байланышканывыс Ош бовосо. Овдарышмак дегени
вар/ пәйгә дегени вар. Зор палвандардан өкөвдү чыгарат, йакшы
аттарды мингизет белдерин мэккәмдөп байлавалат/ кайыш ме-
нен. Аттан жыгытывалат/зору жыгытат. Осмон аттын пәйгәси бир
түйө /бир гилем/ бич чакта/биз чакта/. Бир киши той гылды. Ала
гарга кышта гелет/поң гарга / ол эм кышта гелет. Кускун деген
болот/ өлүмтек жейт. Жуйрат дейвис. Куйрай деген болот.
Куйруйвус та/куйруваса чийки волвойву. Ол сис аталаны
чалыватырсыс. Одон түнүлдүк. Алайлык кыргыстан босонор/ бис-
ке мейман болгула деп мейман кылавыс. Ава айланып/күн жаай
турган баштанып туру. Күн жаагалы туру. Шәәргә кеткели жаты-
рым. Басарга бара йатырым. Базарга барайатырык/ үйгө кетей-
тырык. Ойун гөргөлү гелдик. Жуда урушкак мытәәм экенсиз. Ке-
тейлик анан. Бизде уй йәм дейт/сыйыр йәм дейт. Бәдириңди
сатыватыры/ килин сәккис сомдон. Баланы жерге жаткызып
койовер. Ушу гәвим туйруву? Серсуу экен. Бейжоов эле базавердим.
Уулум кечеси гелди. Кишини аттантывер. Сен мнеге атты бейжооп
бошотувердин? Натааныш адам келди. Наммәлим/ кандай адам
экенин билбедик. Чанытпа жерди. Атым кагылып кетип/ жыгы-
тып койо жазды. Ка келсин/ ка кевесин/өзүвилсин. Сөзөмөл жак-
шы адам экен/ азамат. Уйалчан/ушу балам. Ол ичкилик ичер экен.
Буудай же болвосо арпа/ бовосо тарык эгевиз. Аташ көсөв. Шүдүгөр
бовогон жерди тың дейвис. Саат сегизгече уктайм. Ыргытыв эрер
эдем. Систер жакта йәм өлөн айтавы? Үргөнүв агансыспы? Товдун
адамдары бәәри кара чай ичет. Мәкә жүгөрү. Баланчанын кийи-
зин күйөв жеп койуптур. Бир гиши той гылды/ көп калкты ча-
кырды. Алай товдун адамдары.

(Чуст району, ур. моңолдор, аталг. эмг., 218-б.)

Айуудун ошкаты ошо да. Койдун жуураты. Мәкә куйруп/
сокуга жанчат. Буура төө гириптир деп/ чилдеде гире турганын
айтат. Буйра төө. Ойун көрүв отурук. Нарын тувравайсыңбы?
Дикеки ат жавуу. Майын туйрап/ күрүч кылаверевис. Бир аттуу

эле чаап калды . Усталар сураватыры систи. Чойон баштарды алып чыгышты. Сиз йәм билген/богондорду айтын. Унду жуйруйт. Алавугадан келейатырык. Бычак менен туурау аралаштыравыс. Тигинову биздин ат. Кантип тават экен дедик түндөсү. Кэлхоз богондон бери пахта эгевиз. Жылда токташты айланып турар элек. Бири-биривизге алыш-бериш кылайлык. Анжыйандыктар абдан туйры. Буйра төөнү кыргызы төө дейт. Жок/куш саган эмес. Дагы чаап келатыры /бизди көздөй. Үйгө чакырып чай берейли. Өздөрү сүйүнүшүп жүрү. Ушерге бир урушкаак бөдөнө бар десе/Ташкенттен йәм келер экен. Ошону айтыятыр го бу гиши. Эне/ бир чаваты кылывер. Мурун айтты ле ки/ мени бир жыгырма койум бар/ ошону аласын деп. Биздин жерде мугалим болуп жүрчү эле го. Күндүзү көрүмбөйт/ түндөсү көрүнөт. Эми мен сенин жанына көчүп барганы турам. Иш ого эле көп.

(ур.кушчу, аталг. эмг., 219-б)

3. ТҮШТҮК-БАТЫШ (ИЧКИЛИК) ГОВОРЛОРУНУН МАТЕРИАЛДАРЫ

Фергана обл., Алтарык району, Паласан а/с., Жанибек к.

Он эки уруу бай кесек / онун бири кәлдәр болот. Полотту / ыспанды кәлдәрдән тааныймын. Ого йәм алты-жети жыл болду. Бәәри тыркырап кеткен эле. Кара-Дәнгидән йәм кеген. Буваларавыз Өрө-Төвөдөн кеген. Биердеги жәйлоууз кәттә жейлоу. О йактан кеген деп әйтәт. Жазда бувәләриуиз// буваларыуыз Төө жәйлоуго барып жәйләгән. Биз энди жүдә чөлчү болуп каганбыз.

Мен аслат /ол ирәйис болуп иштеген. Башы жүдә хуник экен иш ада бовойт. Окушту былтыры пүттү. Онта үйдү пүткөрдү. Булардын үстүдө жүк жок. Үй сап бериш керек. Энди үйлөр мустакам болуп жатат. Тәйәр кылып келишти берди. Бир жылдын бәдәлигә он бир үй бүттү. Шойерге онношкон экен. Худду өзүм әйткәндәй Кийин бир болду дең / мени жөнәтиңиз деп чакырып калды. Олор чөлчү богон / биз тоочу богонбуз. Наймандар Ак-Суу бойуда турган. Шоннон кеген /Өрө-Төвөдөн.

Энке деп биттә кәттә-кәттәсиң атып ойнойт эдек. Шону менен урат. Алиги катар ашыкты урганда үч үпай же төр пай деп таманга өлчөйт эле.

Улак чабат/көпкөрү дейт. Торпоктуң төрт пугун кесип таштап чават. Алыстан туугандары кесе шав улак алып келет. Сагыр бала / чуу кылып ала калайын дейт/ошо жогдору жүнүнү. Чапканда парагза чыгат. Ол отунду арасыга тутуруктап койсо жанып кетет. Аптава менен колго суу куйат. Чәйдош чой кайнатавыз. Ликәп (тарелка). Элгек менен унду элгейт. Орок менен оровууз/ әйттип жүгөргүн/ биздикиге кесин.

(Курбанов Арап, 62 жашта, ур. кесек).

Кува району, Аккоргон к.

Жүдө мәсәлчи // меселчи. Аттын токуму/ теллик. Аччык-чүчүк/ аччык — ширин. Бүрөүдүн колтугу теллейт/бүрөүдүн пугу теллейт. Койдун шувову бар экен. Койдун мәйин жүндөрү майланышып калганда әйтәт. Нәпәзи чыкпай әнтигип калды дейт. Гуррек¹ тартып уктап жатат. Тил алваганды тултуйвай өл деп урушат

¹ Коңурук тартып

балдарды. Бесолокой зор киши. Ондой эле зор эмес у/пугу зор. Лаһаз¹ болдунбу? Лаһаз — уйкусу келип, иш кылгысы келвей калат. Адамдардын шокуму чыгып жатат/ бир гәп барвы. От завулдап күйөт. Папалак — от колго тийсе папалак деп чочуйт. Шавулдап суу келатат. Шаркыратып куйвай /өстө куйсаң колго. Ыстык суу кол күйгүзөт. Ысык суу. Кайнаганда кайнак суу дейт. Чырактын гүмбелеги/конгуровго шише салат. Кара чырак — сапал / ылайда жасалат. Шам чыракты эйт/ намаздарда койот. Азыр деле адам өлгөндө шам чыракты жагып койот.

(Ашууров Хамракул, ур. кыпчак, 1981-ж. жазылган.)

Кува району, Салым к.

Буудай наның бовосо / буудай сөзүн. “Паловундан аловун” (отун жакшы болсун). Ләтипа — мурундун кәншәринә салат/күчү жетсе алдындан салган. Тишке тышкалы салат. Атаң карыса кул салва. Жалганчыкүйөү чакырды дегенде барганбыз. Индинге барып өзү эйтиптир/ ижәрәт кылып келевиз деп. Кунаса — эркек/өзү эркек/ эркек белгиси жок/ ич айал алвайт. Тууасынын колу алты болот. Мен айткан пыштанбоз да. Кокондун чайканасындагы болгон гәптән эйтип бердиңиз. Жан омурткан дос бовоит деген. Туман түшсө күн ачылат дейт/ күн короулосо жамгыр жаашы күтүлөт дейт. Ай короолосо аргымагың жолго чап /күн короолосо күрөгүндү бокко чап. Күн саргайып отурса /күн жаай турган болуп калат. Мырза теректин бәрки тәгиден түшүп барса /кыш жеңил болуп өтөт. Бәрки учудан түшүп келсе / кыш каттык болот. Арзан-кыйматчылыктын боло турганы товуктан билчи экен. Уакты жатып/кеч түшсө-арзанчылык болот экен дейт/кеч жатып/ эрте түшсө-кымбатчылык болот экен дейт. Ат әйләнип казыгын тават. Асасы чус тоок// тала тоок. Эшек эшеке чыгып үй өптәйт. Бир давдырымыз бар/өткөн-кеткен нерселерди гәвура берет. Жөвлүвөй жөн гәвура дейт/утур-тетири эле гәвура берет.

(Амракулов Киман, 77 жашта, ур. бостон, 1981-ж. жазылган.)

Фергана району, Вуадил а\с., Каражантак к.

Өзүүз эле кете берейик дейви? Менин үкәм болот/ атадан сагыр² каганвыз. Отура берин. Илгери увакта кыргыз үй³ бо-

¹ Ныксыроо, эч нерсеге коңүлү чаппоо

² Жетим

³ Боз үй

гон. Көчөсүнү¹ пышырып ичкеннен кийин/ кыкты отко көмүп койгон. Омаалда жумала-жумалак жәйдәри пахта эгет эде. Маш/ ловуйга// тарых-һәммәси эгилген да. Буудай көмгөндү оро дейт. Пайшак дейт саман сапырганыны/ азыр темир бешилик болуу кетти. Моллого бере турганыны аккумуля дейт. Пычанды кәттә гарам² кылып басып койуптур. Аанаву мәәләвис³ канды (уруунун аты).

(Гыдырша, канды, бостон ур. өкүлдөрүнөн жазылган.)

Сырдарыя обл., Заамин району, Сарыкемер к.

Мама⁴ өзүдөн кәттә әкәси бар у/ кичигинин балдары ону мама дейт. Чоң эне йәм дейт/ / мама йәм дейт. Кәттә эне деген илгертенле бар. Отурган кыз ордун тават. Тойгон менен курсак айрылбайт/ Сүйгөн менен маңдай жарылбайт деген лакап бар. “Жарашпаган жанов” дейт өтүк кийип алса. “Жаман кой шишегиде карыйт”. Бадам тайак // кадамай// кадамай тайак деген ойун волот. Жедирмек бар ашыктын өзүн ойной берет/ битта ашыгын жесе/ экинчи ашык кошо берет. Бешташ болот. Бото салмай⁵. Боз үйдү ак үй дейт/ һакики кар уй деген. Бос туурдук жамынгандын баласы деп гәдәй болуп калса айтат. Аг отов// өргөү әм дейт. Үстүнү шыйпан гылып салыптыр/су турбайт дейт. Гәрт⁶. Сиздин гәптин / биздин гәптән гәрттәй-гәрттәй пичи айырмасы бар экен го. Жувалдыз. Теменедей терип / ийнедей илип/ эптеп буюмдарды мен жыйнасам/сен тозуттун деп кәттәси кичигини айтат. Теректей бой бергиче теменедей акыл берсин/ Төө-бойдон/ асыл-койдон. Азапка калды//гурбатка калды. Биздики гажары таар тартат.

Заамин а/с., Караташ к.

Мунагысы / һар кыл болот та адам. Каттып башыма урамбы?! Китиден бар. Көркү бузулар беде онун! Айһа/ бир кыл жери тырышып каптыр. Талканды чылайвыз сүткө. Салва колунду. Үстүңгү

¹ Аш

² Үймөк

³ Айылыбыз

⁴ Чоң эне

⁵ Токмок

⁶ Ундун учкуну

арык толочу? Кара-Таш менен Сары-Камардын ортолугунда бир жоно¹ бар. Үргөтүп жатыпмын да.

(Жороева Бубайша, 44 жашта, ур. манаттейит).

Пахтабад к.

Чөлгө кегенивизге көп жыл болуп кетти. Тууганыбыз эм завун өскөнүбүз эм завун. Завунга барып/ келип турабыз/ карындаштарыбыз бар. Ата-эненин уругуну карындаш дейвиз да. Биз жовли эле сыра кыргыз энемдин йам атасы/ атамнын йам атасы кыргыз. Ана йерден пиче от жулуп кесен бовойбу? Бүгүн ишке барбадыңбы/ адык² кылдыңбы? Эгердин үстүндөн жанагы көпчүк салат. Кайнаганын баласы буларды чече³ дейт. хаммавыс чэлкәшип⁴ кагамбыз да. Алтыга девур неч километр? Товго чыгып журчеде. Товду көрбөгөнүмө отуз үч чыл болду йо. Туурысын айтуу керек да. Сым элгек. Чәш⁵ онун көзү кәттә. Онго итке аш куйчедек /онун атыытайак дечү. Онон кийинкиси. Моногу жуда бәзәрт кылып жүгөрдү да. Мне болду? Алаң-кайсар адам босо/ ол кургур/ чала-пучук гәурса индевей кылавер. Койдун томугуну тумалатып/ беш таш ойночедек. О тапта эркектин алдыга баралбас эде. Кечикпей барайык/келейик.

(Мамадалиева Айам, 70 жашта, ур. абай тейит).

Самарканд обл., Галларал р/ну, Бахмал совхозу, Шайбек к.

Шо жерден эле чыгаттар экен. Кече бежай ысыды да. Бириден бири жаштар өтүпайтат. Койташтын гилемиден хамма йәм апкелди. Мен гәди күлөм. Назыр сәәл көзү азиз болуп калды. Айа/ али йәм гәуурат ко/ кичине мәәси айнып калды. Туугандары кевей койду /кегенде /чимби/жалганбы/ үндевейле көөм койгомбусунар/ мне бәлээ болду. Барып ыстык нандан апке. Ушуну кичинесиде жулуп-жулуп таштанар десе боводу да. Жогоргу Сар тейит/ төмөнгү Сартейит/ ортонгу Сартейит. Али йәм түшүнүп турат. Таза олтурупсунар. Бүрөү барып дуктурканага укол жасашты. Азыр жазып жататтар/ шол әйрәнди жалаңар. Балдарды кәттәртәм деп

¹ Жон кыр

² Ада кылдыңбы?

³ Жене

⁴ Аралашып

⁵ Кесек калбыр

гүймөң-гүймөң этип жүрдүм. Жангы бала. Ашымжан/ бери кара/ пичи жүн алып келдим эле. Эриши канча дев ататтар го эжем. “Арпа/буудай камырым эки жаглы тамырым” эде деп өпкөлөп калат да (мурун жакын жүргөн адамдар нааразылашып кеткен болсо). “Жылт этти/ жылгага түштү” (ийне);

(Акмурзаева Уулжан, 66 жашта, ур. абайтейит)

Жети-Кечүү// Заамин р/ну, Дубава к.

Гажыр/ бүркүт/ кәлгарт// кәл жутчу-ол бир жактарга кетип калып/ эмәл айларыда келет/паранданын акыры да. Алмурут товдо болот/ жавайы даракта. Койго кыганды котон// короу дейвиз. Кар үйлөргө тутуу болор эде. Кар үйлөрдү/ күнү эргечек дечәдек. Илгери бизди чалдар Алайдан кегенбиз деп гәуурат эде. Көрпө босо жууркан /кече/ тур дегенди ковогой дечәде. Биздин өтөү/ өргөү. Жону// жоносу берги/ наргы. Паданар буудайды жеп койуптур. Котоздор Алайда болот дейт. Кече тойго барып келди го. Эли жәш(и) кенсиз го. Кычырат¹. Бир вакта жөнөп калды. Товба. Жәйлоу кегеннен кийин мен пычанга йәм барбайм. Мен мнени билейин. Булар шашвайт. Өзүн пычып бере гой/айтпай эле кой. Чай ичвейсинерви? Ичвейм. Көнө² чал/ илгерги өткөндү/эскини көнө дейт. Эски кийим босо йәм көнө дейт/көнөрүп каган чал босо йәм көнө чал дейт. Онун бир баласы өпкө кәсәл болуп калды.

Атан төө. Ыргаачысыны майа дейт. Лөктөн жакшы төө чыгат. Үйүргө жакшы лөктү койот. Көбү буура дейт да. Шәшвэй жатасвы? Дәм алавыз да. Колхозчулар ичвейт/акча жетишвейт/ акча жетише го. Сиз ала бериң. Жардамга чакырыптыр. Баланы чакыр дейвиз.

(Досбаев Миңбай, 71 жашта, ур. абайтейит)

Галларал району, Дуулат к.

Экита кызым бар. Экөү йәм турмуш куруп кеткен. Кәттә кызымын токуста баласы бар/ үчта неверем менин колумда. Кичкина кызымын төртта баласы бар,

Самарканд университетин тамам кылган/ Историйадан дарс берет. Менин атам кәмбагал дыйкан эде. Мен ата-(а)нанын би-

¹ Качырат

² Кары

ринч(и) угул(у) эдим/ менден кичиги алтыта бала эд(е). Он жетинчи жылында бийерде от көгөрбөдү/ гиа болмоду/ сэнсэр дарй-алары куруп калып/балыктар сасып кетти. “Ташкент барсан пун нак/ Бухар барсан илим нак/Исар барсан өлүм ак” деген жүдө кәсәлчилик болгон/ барган 70 үйдүн бәәри өлүп кеткен.

Он секкизинчи жылында атам өлдү/ кечинде көмдүк да/ эрте менен көчүп кеттик/ пийада эм беш күн жол жүрүп /кайра келдик. Мен жетим / чопон болуп жүрдүм. Мен жууп тез үргөнөр эдем. Битта да сабаттуу адам жок эде. Жыгырм(а) алтынчы жылы биринчи сәйлоу богондо мени селсәвиттин райиси кылып сайладылар/ райисполкомко вәкил кылып сайладылар.

(Кулматов, ур. абайтейит, 1967-ж. жазылган)

Илгери кәттәни чоң дечеде /чоң ата/чоң эне дечеде/эми калып кетти. Илгери жууркан дечеде/энди көрпө болуп кетти. Отуз бешинчи жылдан кийин көрпө-мөрпө деп/өзбекчелетип сүйлөп кеткен. Илгери төмөн / жогору ылдыйам дечеде/ бувактары ылдыйларды айтпай кетти/жогору-пас дейт/Карашакта ылдый иштетилет/бизде калды. Жапысырааг отур/жапыс кой. Энди тулга йам жок болду. Энди булгарыны колдо жасаш калды /талкуга жасач/у/ эде/энди ол ам калды. Илгери таар дечеде/ энди алача дейвиз. Илгери балдай таттуу дечедек. Өзбеке жакын богондон кийин эсәл/эсәлдей ширин деп калдык. Жуда йам йакшы//илгери абдан жакшы деп да айтчедек. Олор “бардылар” деп айтылбайт. Дыканчылык кылып кеген. Омбешимен быйака кош айдап кегем/өгүз менен. Эки өгүз кылывалып /ийри амач менен тириглик кыганбыз. Биерде өгүз минчимес эде /өгүздү отко кошчеде / обол шүдүгүр экчедек / жерди жазда әйдәгән/ анан кийин сепкен урукту / буудай /арпа/ тарык/ мэкәйи/пурчак эм эккен/ нокат босо йам /конок босой эм эккен/ зыгыр эм эккен. Конок мәйдә болот/пурчак кәттәрәәк болот/тумалагы нокат/ пурчак сүйрү. Ошо вакта мэкә кичкине ак мэкә богон. Жүгөрү бижерде богон эмес. Бәәри ләлми¹ болчеде. Тарыкты аш кылып ишчедек. Конокту йәм аш кылыб ишчедек. Алдын кырманга / сокуга салып жәнчип аш кылчедек. Саман / буудай/чар/ жәнчилбай каганыны ыпкын//кыпын. Арпанын кылтыгы-кылтык. Буудайдыкы йәм бар кылты-

¹ Кайракы

гы. Шалыны Самаркан жакта эгет/ бижерде бовогон шалы. Күрүчтү базардан сатывалавыс. Бала-чака күрүчтү жевеген/ күрүч аз богон/ илгери аш кыган /мәйдә балдар көп жечү (э)мес эде/ курт деп. Илгери йәм полон деген. Илгери курмандыка тана¹ йәм сойгон / кой эм/ эчки йәм сойгон/ алы жетпегени аш кыган.

(Кожомкулов Иннап, 78 жашта, ур. кесек).

Галларал району, Бахмал а/с., Карашакшак к.

-Бизде Эшмәмәт/ Асан базарга барып келдиби?-дейт.

-Эшмәмәт/Асан базарга барып келдиби? - дейт Сопу кышлагындагылар.

-Биз “корук”дейвиз.

-Сопу кышлактагылар “горук” дейт. Атың горукта турабың?-дейт.

Бир котон//топ адам келатат/келе жатат дейвиз. Кутукелер (Замин р.) келе жатышаттар дейт. Кутукелер оокат дейт/биз оокат дейвиз/ Кутукелер кой сойуватат дейт. Сопудагы Кутаалылар “ушундай го”дегенди “ушундай гон” дейт. эң ахырында -нбан кошуп әйтишәт/йәш балдары йәм әйтәт.

Чек тамга беш уруудун кичиси. Бешөвү талашып чек кыган. Эң кичиси Куталынын чегиге түшкөн/онон Кутаалыга жакын болуп каган. Кышлагынын аты- Карамазар / жолдун үстүдө.

Как деген уруу бар. Авайдын бир шагы. назыр отурукчу болду эл/ илгери эл көчмөнчү богон.

(Турсунова Санам, 62 жашта, ур. чапантейит).

Сүлүктү эң адагы. Биз Өртөбө менен тутумдашабыз. назыр отурукчу болду эл/илгери эл көчмөнчү богон. Савит өкмөтү ташкыл богондо үй салып отурукчу богон / ого чейин басмачылардан качып тоу-товлор ашып/ көчүп жүрүшкөн.

-Район кетиппи?

-на/район кетиптир (-го түшүрүлгөн)

-Ой катып кагыл эй!

Каталак² болуп кеген сыйыр.

Эрваалы жерде эр өлвөйт

¹ Торпок

² Сайгактап келген

Бозночтуу жерде бото өлвөйт
Андыздуу жерде ат өлвөйт.

Болду о / ич бэлэ жок. Мнени эшиттиниз? Ырдайвы? Мейли/ мен комуз кагып берейин. Комуз пиче жаман экен/ бовой жатат. Жо богону шу. Жана өлсө кен. Эйтин. Өзүн күлөсүн да. Чалыңыздын эйтин мынагы. Чыг эшке.

(Умаров Маматмуса, 45 жашта, ур. чапантейит)

Ташкент обл., Бөкө району, Каракойлу а\с., Ачамайлу к.

Оно наргы/ үстүдөгү гажары алача¹. Гилемидин гылычы болот/тактасы болот/күзгү болот/шериги болот. Кэптэ кара гажырлар/ ак гажырлар болот. Бир чийэ деген дарак болот/пышкандан кийин жүдө ширин болот. Домбура дейт ону/ чопон чалат. Кызды алып качып кеген эде. Кэмпирди эне дейвиңер? Алганым сизди ага дейт/балдарым сизди тага дейт *(ыр)*. Ыйлава балам/ ич нерсе болгон жок/сакайып калдың. Майдын өзүгө чалып туруп куйат. Арыкты бэйлэгән жерини тогон дейт. Тогоннон чызып агып жатканын анава дейт. Никэлэй заманыда богон. Пиче² гана сызып аккан сууду сыза дейт. Тарвыз бийерде болот/тээми ширин. Депутат сэйлэдик. Шорпосун кэсэгэ куйуп ичевиз.

(ур.тейит (кутуке))

Чымген к.

Кудайархандын убагында кеген экен. Шондон анан һар кайсы жерден качып кеген жери шуйер. Кудайархан мина кыса кылып жэтэр экен. Шунан /анан кийин кыргыз-казак болуп чавушкан кезде /бала мерген Норузвайды өлтүрүп койгон /ат үстүдөн алып Баванын кунуну бер деп кыргыз-казактын ортосундагы чавушуу болгон/сэбэби Норузвай казактын бир батыры болгон. Энди сиздер бир пас туруп туруңузда. Биздин эзир жанагы сэксэндөн эшип кеткенибиз болбосо каганыбыз бээрибиз иштейбиз/Караулдук кылавыз. Иштеп атырмыз. Мен караулмун. Бүткүл катын-бала дебей чыктык. Күн көрүп отурвуус. Акчасы кам. Алды элүү сом экен. Биздин көргөн корлук омурлук ошол. Бизде бийерде тойувун улак болот/көкмөр болот. Ат чавушатта. Мен (у) бэдэ берип жүгөрдүм. Бу сээм чыкпаган экен. Сен окутуп койгон экенсиң/

¹ Терме таар

² Аз

күлүп жүгөрдү го. Бузуп эйткән эм жүргөн экенсиң го сен. Анын ичкилик экенине гүмөн кылаттар. Балам/бир су апкелчи. Газга жетем деп өрдөктүн пугу жарылыптыр. Кандай мөөн жог адамсын. Сенен кэттэлэр эме ичтеме кыла алганмес дедим. Ол эм жортеки (сынамакка) эйттики. Сээл ойлоп гөп ургула дедим. Сен сырын билбейсин/кылмаңыз дели. Тагын апкелдим апамды. Бэлэти жерге йэм тура албайт. Гөвуруп пүттүк энди. Ыраңы йэм жэмөн боп кетти го. Бөйөн адырда/ыссык// ыстык жүдө болот. Бөй// бөйөн. Өрмөкчү// жөргөлөмүш. Бөй думалак/карасы йэм болот/ көгү йэм болот/ һар кыл болот. Чайан сары болэт. Көтүдөгү зөһэрин чөңп жүгөрөт та. Жыланды товук койбойт экен. Бешик тербет//бийе сау.

*(Казакбаев Молло-Ташпай, 75 жашта ур. ават,
1968-жылы жазылган)*

III. ТАЖИКСТАН КЫРГЫЗДАРЫНАН ЖАЗЫЛГАН МАТЕРИАЛДАР

1. Памир (Мургаб) кыргыздарынын материалдары
2. Жергетал кыргыздарынын материалдары

1. ПАМИР (МУРГАБ) КЫРГЫЗДАРЫНЫН МАТЕРИАЛДАРЫ

Сагыжан

Этәси мурунку антиби-шәртин унутуп калып/ чал кайра балык кармашго киришет. Сууга торун салса/ ал торго бир алтын балык түшүп калат. Ол түшкөн балыкты бир өзүнүн тартып алышка күчү жетпейт. Эйлиге барып/олордон жардам сурайт.

Этәң ол сөзүн унутуп/ кайра торун сууга салган эде. Онун торуна алтын балык түштү. Ынабасан суудун бойуга барып көр деги да/ чал жок болуп кетти. Сагыжан суудун бойуга барып караса/ тордо алтын балык байланып турат экен. Сагыжан чөки-син алып колуга/ тордогу балыкты бошотуп жүгөрөтдө/ Сагыжан үйгө келет. Этәң элин алып келип караса тордогу балык жок болуп калат. Этәси балыктын мне болушун сурады.

Сагыжан энесинин айткен сөздөрүнүн бардыгын аткарат. Хан вазирын чакырып/ ого тапшырма берет. Хан Сагыжандын уурдагандыгын бүт мойнуна салат. Эки жолдош жолдо келе жатып/ аттарын отко койушат. Сагыжандын тизесине башын койуп уктап калат. Самандыр менен Сагыжан хандын кызын алып келишет. Хан Сагыжанга кызын бермекчи болот. Кырк күн ойун тогуз күн тойун берип Сагыжанга үйлөндүрөт.

Жигит

Мурунку өткөн заманда бир жигит әйәл алат. Ол әйәлин алганы вактысында бир топ талаш-тартыш полот. Ол алуучу әйәли акылды полот. Ол чатак-талашты билүw үчүн әкә-үкә чогулат. Әйәлдин чәтәгигә Досназар деген кадырды әдәм дә келет. Олордун чәтәги сүйүw жөнүндө болдулар.

Өгүз-агыл/ Кызылгыр
Көрүнгөн тоwdун аскасы.
Көзганасин ичин жайнатып/
Беш көкил кыздын нускасы.
Ак-Жылга менен Бөл-Алма
Әжиреп жарым гелди деп
Алдамчы тилин сен әлмә.
Ак шәй көйнөк тургәлдә
Ак чыттан көйнөк кийбесем

Алгалым өзүн тургэлдә
Эр кимге көнүл ийбесмин.
Пелеске күлүк пәйләткән
Бедени гүлүн чәйнәткән
Жонозго күлүк пәйләткән
Жоностун чөбүн чәйнәткән
Жосундуу өткөн пай атам.

(Кыргыз диалектол. очерки, 229-233 б.)

Мургаб району, Каракөл а/с., Каракөл к.

Мунда гыдырша/ кыпчак/ көп найман. Санат уруулар тейит/ кесек/ найман/ кыпчак полот. Бир кәлә куйкалап жатканы. Силер билесинер/ ойлон. Шундай болсо керек чагымда (менимче). О жылы райис келген. Сизден мен өткүр эдем. Шундай өтөм дөвөн дүнүйөдөн. Чалап кыл десе койук (коюу) бердин го. Мәси түгөп калган. Ама чайкана кәм экен. Мен ичишке ынаваймын. Тагы чай кылын ичеведе. Бир ишти кичигиден иришин. Өзүнү коватып (кубантып) жакшы жүрөт экен. Эртегече ушундасыз. Ол кадымдын (илгертеден) бери вар. Онон башка сонун гәп жок. Эки жыл-үч жыл волдугочу. Арыгыны багавыз/ семизини беревиз. Сав эле кыргызы шончо бар веке? Шуйакта бинә волгон. Куда омур берсе жәшәйсин/ балам. О киши же бир кәм токсондо/ же эки кәм токсондо/ ама бизден өөдө сүйлөйт. Онун канча пәркы вар/ качкы ат/ тепки ат/ сүскү бука экен. Каваган ит. Малды аркандашып койуптурлар. Сарколдун эли питинә¹ волот. Олор алы жетсе эле питинәчилик кылат. Ширеткен жери апчики² экен/ сынып кетти. Жаш менен кепшерлерсе³ да волот. Жөңкү⁴ бала. Сен эмне/ гелделен⁵ эле туруп алыпсын. Качкы жылкыга башына токмок бәйләйт. Палаз/ чалар/ таар/ алайчы чадар деп койот. Мен мурда мургапчымын. Бозо ичевисинер? Түв эле ичпейм. Мен да козгоلولу отурам. Ол баспайт экен тым эле. Чокума- чоку кыдырып келди. Анову чулукта турат дейт. Ол өзү эйтив ататкочу. Онон бери иштеп жататкочу. Наргы айал пул салгалы туравы. О кишинин тилиге түшүнө албадым.

(Кожакматов Чыды, 75 жашта, ур. найман)

¹ Ичи тар, көрө албоочулук

² Жараксыз, мажес

³ Данакерлөө

⁴ Тукуму аз, уругу аз

⁵ Туура (сынан)

Каракөл а/с., Кызылчекарачы к.

Кашкарысы вар/ тажиги вар. Менин келгениме кыр жыл болду. Кыр жашка барганда мээ бир толот/ онон бөксөрүп кетет тейт. Менин көзүм азис¹. Ол эм менин күйөм балам. А / арвай уруп кой/ он койун бөлдүрүп жүрөт дейт Сарколчу бай болгон. Эйрән-сүт үзүлбөгөн. Дәнди кәм жәп/ курут ичип жүргөн. Бирден-экиден аты волот эде. Эр сайышка шо чыкты. Туурадан эле бүрөү келди. Көкүрөктөрүнө шырдак-тердик тартат экен. Онун урууну нойгут полот экен. Энчи-гуйу менен келет экен. Оударышмак болуп жүрдү. Омурунарга береке берсин. Чөлдө бир кызым бар. Ол эми алтымыш ашып кетти. Пор-Дөвө бардым. Мына кемпир барам деп о йам эргешкен² турат. Бажырайып помго³ окшоп отурабыз. Сен барып келсең хайыр. Эмгеги деп сыйласа хайыр⁴. Сиздер жакта болот эде. Биздики жангыдай кылып көчүрүп жүгөрөт. Пәтпәры⁵ волду эде. Күн отуруштан⁶ келди. Жүгүрүк⁷ аттар. Ого бир бәә койгон экен/ үстүгө нәэти⁸ жаап.

(Орозов Турду, 91 жашта, ур. тейит, 1962-жылы жазылган).

Токтомуш к.

Көнөргө ыргып чыккалы волду. Мурда келгенсинби? Суудун бойу кыштоууз. Кийиктин көлләсини жейстерви? Бу шундай салт эде. Элиг бешинчи жылгаче волот эде. Былтыры бердик гөшкө. Жүрөгү сак (соо) беде? Салаалап терлеп турат. Сатывалды келе веке? Эскиче жууркан дейт эде/ азыр гөрпө дейт.

Котоз (топоз). Ким алды мээрәни? (байге). Элдин как орто-судан чыгат. Тиктеп тураттар. Карал⁹. Сууду улувлатып¹⁰ келейинби? Чөв бөрү¹¹. Эл вадые жервайы. Кирлөөч¹². Адам үшүкет-

¹ Сокур

² Эрегишкен

³ Үкүнүн бир түрү

⁴ «кайыр» деген сөз -са деген шарттуу ыңгайдын формасынан кийин айтылып өтө күмөндүү маанини билдирет

⁵ Кара ашы

⁶ Күн батыш

⁷ Күлүк

⁸ Нооту, бекасам чапан

⁹ Маара, чек

¹⁰ Көбөйтүү, чонойтуу

¹¹ Чөө

¹² Шейшеп

кенде үшкүрөт. Ол айткенин тууры. Ке мана ver/ мен чаки¹ менен саздайын. Менин магдырым² жок. Ойпут³ жер. Овкатка хованы⁴ жок. Ол Мургаб кетет. Азыр биздин чоковузга⁵ тийди. Улуктун башы көпүрүк болсо/ аттап өтпө (макал). Чок сакал/ эриндеги кичине сакал. Мүрү-ийин/ туура тээк-акырек. Чыккан tow бийик болсо/ аткан ташың узак түшөт. Согушта далай жигиттер бэдэрэк болуп кетигочу.

(ур. тейит, 1961-жылы жазылган).

Башгүмбөз к.

Котоз⁶ айдап келет. Ыскатта бээ берет эде. Муну айлэмә казык дейвиз. Куруван айтта бирини-бири кычырат⁷/ биз оморду/ омор бизди. Жэйлөвго” жазында чыктык дейвиз. Эсэлдин дээми тэтти/ ширин болот. Терлик эң астыда/ онон кийин шырдак/ онон кийин шэлчә/ онон кийин дикәкә токулат. Сөздүн туурусун сүйлө. Башына айалдар ороп жүргөн ак чүпүрөктү кэләк дейт. Үйдө ич ким жог экен. Нинеге келдиң? Өмүрүн узун болсун// босун/ балам! Пут ороу деп койовуз/ ону мәстинин же өтүктүн ичинен оройт. Жынжырдан бовкылдык. Бүгүн шаарга баравысын же жокпу? Кат жазып жүгөрдүм. Энем барып калсалар/ ич ким жог экен. Кээр деген сары эмес/ же күрөн эмес/ орто жолдо турган түс болот. Кадим чоң ырчылар ушундай ырларды айтат эде. Кыштан кийин бээр келет/ онон кийин жаз келет/ жаздан кийин күз келет. Үйгө киши келсе//кесе төшөк сал/же жай сал деп айтәвиз. Тойдо күйөв жолдош болуп эки бала ырдап келет. Анан тогуз тавак келет... Эң кичиги балдыз тавак. Кыздын энеси сары пай⁸ кылат/ шону менен пүтөт.

- ¹ Маки
- ² Күч, ал, кубат
- ³ Ойдун
- ⁴ Пайдасы
- ⁵ Чоку
- ⁶ Топоз
- ⁷ Чакырат
- ⁸ Кийит

2. ЖЕРГЕТАЛ КЫРГЫЗДАРЫНЫН МАТЕРИАЛДАРЫ

Жергетал району, Жергетал к.

Үстүгө кийиз жават. Атырафыда чийи болот/ уугу болот/ кереге болот/ керегенин башыга бэйлэйсиз. Кыргыз үйдүкү да шулар. Керегени нар бир көзү тогуздан болот. Ону мөйдөй жэйәт. Тайар/ көктөлгөн. Төрт канат болот. Тасма менен көктөйт. Алтымыш баш үй болот/ нар башыга биттәден уук кетет. Онон эм кәттә болот. Өргөө болот эде. Өргөө онон кичине болот/ кырг баптан/ кырг беш башка дере. Онун үстүгө кыз/ күйөв чыгып алып/ башын чыгарып турат. Өргөнүн кийизи/ үстүдөгү кийиздер ак болот. Кереге жабылганы тутуу да. Үчөв болот/ ууктагы экөв делвир/ түндүгүдөгү түндүк жавы бүрөвлө.

Туурдук// тутуу экөв бир да. Жасы bow/ керегени тартат/ ичиде болот. Чалманы керегени башыга чалат/ ууктарды бэйләйт/ уук тизме дейттер дейбис. Кәттә шамалда бэйләп тәштәйттәр. Басырык түндүктүн аркасыга бэйләп тәштәйт. Жел bow үйдүн ичиде болот/ ичиден түндүкө бэйләйт. Овол кырчов дейт/ тегеренип бэйләйт. Чамгарак¹. Шыргый бакан болот. Ол түндүктү көтөрүш үчүн. Чийге ар кыл кылып жүннөн чоройт². Гилем өзү болот. Бадам бардыр сиздерде/ шонун мөйдәсидән болот. Ону эшик дейт. Эргәчәк жыгаштан талдан болот/ол. Керегенин сыңары да пахтадан болсо дарваза. Эргәчәктин ордуга дарваза кылаттар.

(Кайназаров Касым, 71 жашта, ур. кыпчак)

Тегирменге ун тартаттар. Жууруп камыр кылаттар. Күн алыстап ысык суу менен тырмап тураттар. Энди бээри тери аш жеди ден. Онон суук сууга жуваттар. Онон аш пычаг менен кыраттар. Оңдойттор. Пычактар да тон кылаттар. Бийакта раң бервейттер. Шым эм кылаттар. Хары чалдар кийеттер. Ичиг-постудан тышыга гәздәмәдән каптайттар/ ону ичиг дейт. Кәттә серкелердин тегерисиден меш болот. Кымыс кыла турганны ыстайттар. Түтүн менен ыстайттар. Таза келтирип ыстайттар. Кыздар суусар телпек кийеттер. Бизде эркеги йәм кызы йәм кийвейттер. Топ койовулар Биртке камыр кылып жавалвай... Энди ки булар болдулар. Баш-

- ¹ Түндүктүн жыгачтары
- ² Оройт

тык болот./ курактан/ териден болот/ күзгү салаттар/ упа салаттар. Биз оларду жолдойбуз. Жувалдыз мындай зор болот. Каптын оозун тигеттер. Колхоз тәшкил болголу бери чопон менен өттү. Жаңы асый. Мурун эм пычат эделер/ урушкаак болсолор. Бул ахта ат экен деп койот эделер. Байталга кошсо айгыр дейт эделер.

(Суранов Ширин, 72 жашта, ур. кыпчак, 1967-ж. жазылган.)

Домбурачы а/с., Кашат к.

Өзүнү тууган айалди эне ле дейт. Энемдин энесин тайэне. Чоң энеси тирик болсо эже дейт. Мусурман бекен имне? һә/ келишипсиндә. Бистин урувусту гыдырша дейт. Эски аксакалдар көңүлгө алвайт экенбис. Шонон кеген шол эм гыдыршанын бир уругудан келип токтоп калгандар. Эли жээндери бар. Каттавайттар. Бөлүнүп бөлүнүп кезде береткендер. Эч кылым адам өтүп кетиптир. Ол уруктар һич вакта жогдойт. Эригбеген адам да шу? Гарынын атравы эсли кыргыз жери богон. Бир аксакал бар/ партылдап сүйлөгөн. Жазы мал жайлолотуп кайтып/ күз болду түшүп кетип жүргөн жайлар да. Кимиси чачи өссө келет/ алаберебиз. Шондо кирип партылдап сүйлөй бергиле. Кичине гана чилэтир/ товодон отун гулатыр (табышмак устара менен чач). Колко сугурдун баласыны айтат. Терме гүв дейт ону. Чалып чертиш кэм богон. Черте беретделер. Кепкин менен аш дәмдәйт. Чәли-кемпир ичевиз.

(Мусаев Абдыжапар, 52 жашта, ур. гыдырша, 1967-ж. жазылган.)

Домбурачы а/с., Кичикарамык к.

Биздердин жайлоу мына шу дәрәнин башы. Жайлөвдун башы Шумкар тоу/ онун асты/ коносу¹ саз. Онон Көл/ оно кесе Ордолу/ онон кесе Тоголок-Дөвө/ онон кесе Дектир-Түз жер бар. Мурун деген жайлөв бар. Коночосу айтилвәйт. Мык кәттә падыша экен. Мыктын довуру. Ич жерде Мыктын арыгы/ Мыктын кәнәли деген жер жок. Пийада барам мен өзүм дәле. Бийер кичине дәрә/ ол эми кең дәрә дә. Мыктын коргоннун һар тәрәви эки жүз/ үч жүз метир чыгат ко. Пахсанын туурасы омбеш метир чыгат. Жайлөвдун башыдан Сарыг-Ойго алып кеген экен сувду. Шу увака калган жерлер да булар.

(Үсөнөв Сайид, 60 жашта, ур. каңды, 1967-ж. жазылган.)

¹ Конушу

Домбурачы а/с., Сарыой к.

Бизде торпок дейттер, һәммәсин жонунан уй деп койовус. Бирде-жарым болсо сыйыр/ эркегин өгүз. Гунажын. Уйларды кайтарып кетти. Уй кайтарган адамды падачы// уй багар/ койчуман келиптир. Арда торпок дегени/ быйыл энеси тууган экинчи жылы энесин ээләп жүргөнүнү. Кой эки жәштә туват. Мына шолорду жүсак дейт. Эркегини шишек. Тохту бир жәш кичигини. Эркеги болсо шишек деп койот. Болсо жәйин таап кетет. Зор койлорду соолук кой деп койот. Кочкор. Козу экен деп кичигини айтат. Пыштасында бышыр/ гунанында куурат/ асыйында асыра дейт. Кандай чаап пайге алат Чәрс¹ жылкы экен. Тевәәк жылкы экен. Чам алган² коркконунан. Наргы аттан жарда³ кылып тиштейт та.

(Атанбаев Муратбек, 80 жашта, ур. гыдырша, 1967-жылы жазылган.)

Жаңыбазар а/с., Кашкатерек к.

Олор эле билвейт урувуну. Бизде бәриле кесектер. Кесек түүү гыдыршага кошулат. Жоо кесеке кошулавыз. Бул ич кимге кошулбайт. Бостон/ чегитир/ кесек. Булар можур болуп кеткен. Шудардын ичинде чооктор гана Актачыларга кошулат. Биз тажик аралаш болуп каганбыз. Ол вакта мындай үйлөр жог эде. Жайлөв барганда кыргыз үйлөрдө жәшәйт. Эшек минип мен жәни-шәәр кете бердим.

Илгери актачы/ кесек болуп улак тартат эделер. Бу чапкылашканды көрүн/ бу тартышканды көрүн. Улакта кәттә серке сойот/ торпок сойот. Пәттәсини куваты барлар көп-көвлө койот. Илгери пәйгәсиге ат койот эделер/ төө койот эделер. Тапканыны койуп жүрдүлөр. Биз улагле дейт. Олор жетишбеген калхостор болгон.

(Закиров Кыйамидин, 69 жашта, ур. кесек.)

Лакшы а/с., Каракенже к.

Чог эне/ чоң эне. Чоң атасынын кәмпири айтат. Жәш балдардын кәттәрәги чоң энесин кәмпири эне дейт. Невереси болсо

¹ Чалпоо
² Үркүнчөөк
³ Кызганып

зор энесин чоко деп койот. Чоко дегени кәттә эне дегени. Тайка/ тага деп әйтәт. Энеси менен бир тууганды тәйкә дейт. Мындай-рак журтуну тага дейт. Тәйкәсин кебүрөөлөр тага деп койоттор. Өзүдөн улукту әкә дейт. Ава деп жаны гәптәй. Өзүдөн кичик үкәси. Ата/ өз атасын әйтәт. Чоң атасы тирик болсо атасын ава дейт. Ава (аз)// әкә әкөw бир окшош эле. Улук болсо әже дейт/ кичик болсо карындаш дейт. Лекин бир кыргыз әжесин апа деп әм әйтәт. Апа деп тажикти туурап әйтәт. Тайәже деп жанги энеси менен бир тууганды кай әжеси болсун/ кай синдиси болсун тайже дейт. Энесини энесин тайәне дейт.

Ушул үчөwү бир атадан экен. Үчөwүнүн атасы Аскулу дейт экен. Үч уул бөлүнүп жәй салат экен. Илгертен бери жеривизди бөлүп берген һәммә-жогуну. Олорду әйтсәм әмеси/ биринчиси кәлдәр дейт. Дагы энди жүйүр баш дейт бир уруузду. Кулмат дейт уруузду/ Сарыке мына ушулар Каракенжеден тараган. Аталарынын атын әйтиш керек эле. Башка ояагы гыдырша. Шунда каган үч кышлак бирвиз. Аскулу шу бостондун чоң баласы. Мурунгу увактан һазыргы увак жакшы берет эле. Төрт кырлу будай болот эле/ һар ким өз кожәйини менен иштейт эле. Ол башкаси әйләнә берет эле. Пал дейт бир өгүз. Өзүнү үйрөтүп койот эле да. Бир путу менен әйләнә берет. Гәләgow дейт эле. Тайар кыганнан кийин сүдүрөп келип тәштәйт. Майкан кылаттар ону. Будайды чигингәге сүдүрөп келет. Оактагылар энди кыйынчылык эле.

Хәр ырларды ырдайт ки/үнлөрү шунча. Жакшына көрөт. Ол әм деле ондугочу. Акмат/ сен эртең басар барабысын? Жерге-Талчы балдарды көп тааный бербейм. Как отун жыйаттар. О жерде эделер. Көргөн эместер. Малдан бәштә йәм/ оно йәм/ онтә бир хылды жыйырма тә йәм бар. Эгерде өзүндү эр билсен/ бирөwдү шер бил (макал). Осол болду. Бийно ичип/ жаман болголу болдум.

Әх/ мен бүгүн кайдан келгендеймин. Маңа үйдөн акча келди. Тууганыбыз кеген эле. Уш кетип калат. Фәридә кылчаң ал. Анан өкөwдүн путуну бастыраттар.

Ушар эмес. Эндеше кылба. Үйгөчө барам. Айылгача жөнөдүлөр. Олордун үчүсү окуйт. Экиси келди. Эсинеп жатам.

Зубала очоко жапкалы/ тоголок/ тоголок-тоголок кылып жа-саганы зубала дейттер. Очоко жапып кызарып пышырып жейттер. Суwду нандын үстүгө куйаттар. Бикир урушгаак киши. Отун кес-кели жүгөрдү. Агай сабакты бүткөлү болдуңбу? Полоттун майыш-каны/ сынганы. Жүрмөл ат экен. Колуң жетпегенге колтугуң чоз-

бо (макал). Чакан экен ыргып өттү. Жоргонун катык тегиз кетке-нин сылжып калды дейбиз. Жүдә аттын жоргосу/ күлүгү улак болгондо бызгып калат. Чайан чакса/ ийигип киши өлөт. Өгүс сүсөк эле/ муну улам куват/ оңу саргыч болуп кетиптир. Сүw бүгүн көкмөл болуп каптыр. Көзгө кирип кеткели болгон экен. Өлгөлү болгон экен.. Карамакарды бардым.

Эштектин хәләлү/ гөшү хәр эле. Отунду кестирип койгом/ лекин түшүрүөдүк. Кече сен әйттин ки/ бүгүн келем деп.

Кошой к.

Апендини уйуну сатканы

-Бир күнү Апенди/ уйуну сатыш үчүн базарга барат/ анткени уйу жаман адаттуу болот. Сааганда тепч(ү) экен. Сүтү да жок/ саалырбайт экен.

-Базарга баргандан кийин/ Апенди далдал ынатчуга:

-Менин уйумду сатууга жардам берер бекенсин?/ деди.

Далдал ынатчу адам элге кайрылып/ мындай деп кыйкырды:

-Бул жакшы уй бир челек сүт берет/ жоош/ артынан келсен йәм теппейт. Эрте бооз/ адамды сүзвөйт/деп мактаганда Апенди:

-Хай/ менин уйум бир челек сүт берсе/ эрте бооз болсо/ мындай жакшы уйду неге сатам. Жок/ сатпайм/ деп уйуну кайра үйгө жетелеп кеткен экен.

* * *

Апенди бир күнү тегирменге барат. Кап аппарат. Барса/ Ху-марчылар хумар ойноп жаткан экен. Апенди йам хумар ойноп/ эгинини/ уткуруп жүгөрөт. Кайтып үйгө келгенде катыны:

-Кана эгинин?-дейт.

Ондо/ Апенди:

-Чан болду/ гарт болду/жок болду -дейт.

Ондо катыны:

-Эә/ кудай урган апенди/ эмесе эгин салган кабың кана?- дейт.

Апенди:

-Оны галасыга бердим/галасычы?- дейт да кутулуп кетет.

Байдын чарык атканы

Бир бай өрдөк уwлап/ суw бойуга барат. Барып чарыгыны чечип/ белиге кыстарат. Онон өрдөк издеп суw бойлоп жөнөйт. Бир жерге барып суwдан өтмөк болуп ыргыйт (секирет). Ыргы-

ганда белидеги чарыгынан бири сууга түшүп кетет. Ону/ өзү сез-
бейт. Нарыраак барып кайрылып караса/ сууда сопондоп бир нерсе
агып баратат. Ону өрдөк экен деп бай аткылап отурат. Эки атат/
үч атат/ өлбөйт. “Кандай бул өлбөгөн өрдөк экен”/- деп бай таң
калат. Бир жерде аралдан чарыгы чыгат. Өтүп барып караса/ тыт-
быт болуп калган өзүнүн чарыгы экенен...

(Жерге-Талдык кыргыздардын эл оозеки чыгармалары, 247-б.)

Исфара району, Шахра а/с., Матпари к.

Дөрөңдө базар эм келип калат. Мө/ алын. Пайпагын эшикте.
Ана/ чырактай болуп жанып турат. Жүдө пышык/ ийлөвөйт. Ар-
касыга таныперсе көтөрөт экен. Барвы чэйин/ чэй болсо куйпер.
Эйт десенис дик¹ турса иие. Узун арканга аркандап койот. Мен
сыйыр багыч эле чөрчөйм. Муну йам окутасынбы? Кыздардан
уйалам дейт. Хар ырайондан кеген өзүнүзгө тайын. Жетимиш/
сөксөн та. Овал башыдан мен өзүм сөксөн жетиге кирем. Элик-
тен жокор жагын эйтип бере верем/ жэшини өздөрү эйтип берет.
Элиги балага коншу. Мөтпөри/ Дөнөхол экөв бир кашлык/ нар
жака чөчилп кеткен. Кыргыз үйдө йөм жүргөмбүс/ кийизден
болот. Чой дөмдөп келгиле. Жэшибис жүдө өдө кетип калды. Ме-
нен кэтгө чал жок. Токсон төрткө кирген дешет. Он беш жылдан
бери көрөйм. Кэлкөздү ишиде жүрүп көгөрүп келейатавыс. Сууга
баштап/ чөлгө баштап/ малын отко айдөп/ жөйлөвгө айдөп/
бир жагыга илешип турасыс та. Бис көргөн менен кандай болуп
калды билвейбис. Биздин баваларывыс тиккен. Нандан алын. Ке-
чеси йөм жазасыз.

(Нурматов Нурдин, 87 жашта, ур. ават)

Канибадам району, Лахути а/с., Жигдали (Көчөк) к.

Котондогу койлор үркүп чыгат. Алдынгы путу/ кийинги путу.
Кийинги путуну йөм кошуп бөйлө. Чалканча жатты. Мүк (бүк)
түшүп отурат. Тур/ жаның менен (кырынан) жат. Чөккөлөп
(чөгөлөп) отур. Мүрү (адамдын ийини)/ Киптине (жонуна) ал.
Бир кәп суу ал (бир ууч). Көптөвич (кош ууч). Гарыш. Көк-Жаң-
гакта кылдычы кылды го паданын гөшүнү. Жүдө узаг экен, кай-
еткече? Апреч. Жүдө элипте-сатандар барган. Аш жев отуруп ой-
етте окуду. О бир кечеси жүктөдүк эде. Ахырында Бостон турат.

¹ Тик

Бир хыл адам кыла турган иши жок. Эжесини көргөлү барат.
Шаарга көп бараттар. Жүндү көтөрүү алыптырлар. Жүндү алаттар
экен. Жазың-кышың ушундай эшекти имип бардык. Коон, тар-
мыс соймокчу болсо довра лэгэнди алып ке дейт/ лэгэндин эн
зору. Кече канча тердилер? Талашың атат эделер.

Гөвурганда ала бересин. Алайды имне кыласың? Муну нимне
кылавыс? Ондогу адамдар Дэлини тешвестен тэштөйт экен. Иште-
мени көрөсүн деп тешет экен. Мана беринч Чонтойуга саган. Өкөвү
ошойеттен түшкөн. Ого йөм адам үргөнөт экен да. Келеттер да
лазыр. Мен таар согойун да. Огоче үргөнөт. Жогору өт. Кечетен бери
икэлэрин койвойт. Бизди кычырың (чакырып) отурат та. Качан
киресис? Өзүн эрге сатып жүгөрдүк. Коногунарга баргыла деп
жөнөтүп жүгөрдү. Айалдар тойканалале кала берет. Ушуйттик эле-
мин. Элик жети. Бос-Тумшука барганда бир ийлөдим.

(Жолдубеков Исак, 63 жашта, ур. чапкылдык)

IV. КАЗАКСТАН КЫРГЫЗДАРЫНАН ЖАЗЫЛГАН МАТЕРИАЛДАР*

Түштүк Казакстан обл., Сарыагач р/ну.

Уруусу кушчу / саватар, кушчу. Жашыңызда атавыс өлүп калган//каган. Муногу айагы жок. Түшкөдө келем. Келатыр балам. Эки балам үйленген. Далага чыгып кеткен жок. Постондуктан келген. Баймактын/Маймактын/ бер жагын Күркүрөө дейт/тагаларым ошоейерде. Ошойака барайык десем эжем болвойт. Саватар бистин эливис/элди таппай жүрөмүс. Башкур деп ууктун билегинен тартар эди. Кышта соны менен отура берер эди. Өзүүстүн кыргызчага шакек дейт/казакча жүстүк. Суудун кулагын ачытынармы? Энди чыгываткандары йәм бар. Суудун кайака кеткенин билвей калат экен. Бир жерден бир жерге ошуп келсенис. Үлкенин бостек дейт. Ширин жеңем менен оногу тууган го. Олор кандай кылып сүйлөйт? Менин өзүмдүн үкем. Биз сөзүүс кыргызча кетип барайтыры. Баары бошоп туру. Иштеп келейатырым. Бир жылаган.

(Бегалиева Карачач, ур. кушчу, 65 жашта)

Майда уруу көп/ балам. Кушчудан богон менен кэм /моңол да бар. Ондон кийин шекер дейвис. Ойактан кеген. Бары сууу товодон түшөт та. Ол бисте болгон жок. Наамын эшитевис. Ону секилчек деп койот. Ондокко бизде болвойт. Систе күтүвотуру. Күркүрөүдө иним бар. Ошону чалараак ырдапмын. Көчөнүн ада болгон жеринде. Сээл-пээл билемин кол койушту. Айагым жарым/үкем/панжасы жок.

Биринчи тилек тилеңер
Бир кудайга жаспаска.
Экинчи тилек тилеңер
Энеден жетим калбаска.
Үчүнчү тилек тилеңер
Үшкүрүп жөө баспаска.
Төртүнчү тилек тилеңер
Төрөң тактан тайбаска.
Бешинчи тилек тилеңер

* Н. Бейшекеев чогулткан материалдардан алынды.

Беш ууак намас жаспаска.
Алтынчы тилек тилеңер
Атадан жетим калбаска.
Жетинчи тилек тилеңер
Жети кары бөс кийип
Жер кучактап калбаска.
Сегизинчи тилек тилеңер
Сексенден жылкы айдарга.
Тогузунчу тилек тилеңер
Токсондон кулун байларга.
Онунчу тилек тилеңер
Он көжкордөн ойдуруп
Сыр кесеге куйдуруп
Сан жигитке сундуруп
Жигиттер ушундай тилек тилеңер.

Бата берүү

/Жарамазан айткандан кийин айтылчу бата/

Эй балалар/балалар
Байга бата бериндер
Байдын көөнү жай босун
Айдаганың кой болсун
Балдарыңдын мингени
Кара жорго тай болсун
Жорголотуп кеткенде
Бир тамыры сурасын
Сураса да бервесин
Тенирим берген дөвлөттү
Тепкилесе кетпесин
Кудайым берген дөвлөттү
Кубаласа кетпесин.
Кас санаган душманың
Ниетине жетпесин.

(Ырсалиев Шертай, ур. аксокой, 60 жашта)

Жамбул обл., Луговой р/ну.

Миллетим кыргыз. Мен кыйла жерди кыдырып келейатырмын. Ай Токтобүбү/көрпөчөнү аперчи. Эки короо койдун ээси

экен дейт. Кыргыз тоону ээлеп калган. Бийдай айдайт. Бистин жерде беде айдавайт. Быйыл кетевис деп турвус. Мен тартып койгонмун жатыр көктөмдөн бери. Бүгүн жети машине баратыр тоого. Тэтти/чай бар. Карагым келвей туру. Суук түшүп келайтат. Мурунку көөн тилде пистешке дейт го. Силердин муштумунар үлкен болсо мени чаап алгансыңар/менин муштумум үлкен болсо/мен силерди чаап алгам илгерки уакта. Дэути¹. Айланып учуп жүрү. Мени тындырбаган ошо болуп туру. Ошо багыватыр. Кумга айдаган тур. Ожов² бар. Жувчу ошонну адемдеп³ /анан барат экен.

(Жаналы, ур. черик).

Мерке району.

Ал сени апкеткели келген гой. Сол аргындын колуна түсүп кетет экен. Кайта түсүргөн уакта. Жаңадан өтүп келди. Энди кәйтемис? Атып түсүр. Сондо энди не кыламыс? Кол шатыр деп жата берет. Товго качып чыгат. Кожолук мал көп олордо. Адам жаксылык истейми? Көп жаксы билвейм. Ана бир чал айтып отуру. Мүногү бала айтып туру/бийердеги сөсүстү айтып отурум го. Анаву. Балга терезеде тур. Кәрийәләрдин айтууу. Чакпак// серенке. Сол бала бир осындай жолдо торпок менен жарышып келатыр дейт. Кемпирине барып түскөн экен. Кеген уакта чакыра кетипти. Касында канча бала бар? Байтик улукту калай кып түсүрөрүн билвейт. Кечи улук келип түсет. Үсөнгү бов. Сывыраганда олор билди. Же өлү экенин /же тири экенин билмей каган дейт. Сону көрөйүн деп устап отурган экен. Элдин ишинде сәләмдәсип калган экен. Кыргызты чауу алды дейт. Онун бери жаман сөз. Бузов// торпок//тана/буввра/ түйе/ бийе. Экөвус каргып⁴ атка миндик.

(Токтомушов Наурзбай, ур. кушчу, 45 жашта)

Алмата обл., Кеген р/ну, Кичижаланаш с.

Орун жок болуп калды биз эмне кылабыз. Зууркандын Шекер деген энеси вар. Энесинин артынан издеп парды. Мурунку байы да ушуерде. Ажерден бир бугуну жаралап живерет. Байакы жараланган бугунун изин кууп парса / бир кызга кез болуп калат.

¹ Жаа

² Чөмүч

³ Тазалап, жакшылап

⁴ Секирип, ылдам

Кызды үйүнө апкелет. Үйүнө апкелгенден кийин муну өкөөн бирөөн алгыла десе/ талаадан таап алган кызалакты албайбыз деп текевер кылат. Муну Мурзакулунун /Алсейит / Тынымсейит деген эки уулу волот. Алсейиттин айалы жөнүрөөк киши экен. Муну Алсейитке алперели дейт/Арык деген аксакалы. Ушуну менен Алсейитке алперет. Алпергенден кийин талгак болот. Талгак болгондо андын сүтүнө талгак болот. Жанакы Асамуза менен Карамурза аң атып калса/ төшүн /желинин бузбай апкелип перер бекен дейт. Кечегүнкү өзүүз талаадан таап келген кызалак бизден төш жемек болгон экен деп дагы текевер кылат бул өкөө. Анан Арык ата аңга чыга турган болуп атса / талгак болгон айал Арык атанын кемпирине айтат: Арык ата аң атса /төшү менен желинин бузбай апкелип берер бекен дейт. Кемпир Арыкка айтса /балам кудайдан тилеп турсун мен да кудайдан тилейин. Эгер аң атып калсам/кантип мен алакандай төшүн айайын дейт. Төштү байбичесинен берип жиберип /акырын барып шыкалап акмалап тур эмне жосун кылар экен дейт. Төштү керегеге илив алып эмп тур экен имиш. Эки уврутунан эки муштумдай көбүк чыгып /чекесинен тер чыгат. Арык атага укумунан тукумуна жамандык корбө деп бата бериптир. Ал айал Жамангул/ Бапа деген эки бала тууйт. Жамангулдан беш уул туулат. Бапавыз тескейде/ Барскондун өзүндө. Жамангулдун тукум күнгөй тескейде. Тукуму өскөлөндүү. Бул балдарды тууган айалдын мүйүздүү байбичесинин балдары дейт. Арындын тоосундагы Ала-Мышыктын тоосунан от күйүп турат экен.

(Субанов Моңош, ур., такабай (бугу), 79 жашта)

Актөбө обл., Журун р/ну, Шиликтикөл с.

Үлкен атамыз Ак киси болот. Ак кисинин баласы Байымбет полот/сосун Кара волот/ Ботантай волот/ Атантай. Байбишенин төрт баласы / О эки токалдан экөө экен/ одон эркек бала жок. Ал энди тата менен Барактын экеси Өңкөй/ Кушчу дейт экен. Бул жерде да үш арыс кыргызбыз: тата/ барак/ эстек. Чала казактарда да осылай. Мурун тытырап аз-аздан көчүп жүргөн. Кейин осы жерди алып жерлегенивизге жүз жылдан асып кетти. Мени Эмбинин Кула-Назардын жылгасында туыган экен. Сендердин отурган жериңердин атагын не дейди. Кыргыздын ултанды¹ жери

¹ Көпчүлүктүү, басымдуу

осы. Ойакта болганыбыз жок. Билимиң жок болгасын нени сурайсын. Бул жерде да туысың ким кыргызбысың/казакпысың деп сурап жазат кой! Энди тамактарыңдарды ишиндер энди! Ону биз кайдан билейик. Үлкейген эйэл истеп кетти. Саркытын¹ ишкен кайнага эде. Ойакта не деген мен түйе бийе устаган аламдар көп.

(Элибаева Калила, ур.барак, 80 жашта).

Шиликтикөл с.

Өзүмдүн кызымдын кызы немерем. Чалкар ауданында кызметте. Бала-шакасы эйэли вар. Жумус истейтин ал жок. Те кемпир өкөүмүз турумуз. Күйөүдөн мал алар эди. Бир неше жыл өткүзүп берер эди. Казактын да кыргыздын да салты вир/айырмашылыг жок. Мал сойады/эл шакырады. Онун үлкөн экеси. Кисилерден калып жаткан сарыктан берши. Мен козгалмайм. Бурыңгынын сөзү бар гой. Күйеү сыйыр багалды. Нагаштын² аты ким? Биздин билетин жеримиз осы. Содан былай шыгып алгасын райисполкомго айтыпты.

Осындай-осындай шамалы³ түсүнүгү бар адам менен сүйлөспөсөңөр. Биздин сүйегимиз кыргызбыз гой! Ода жөндү билелмайды. Кыйсайып жатыр эдим. Менин устап жүргөнүм осы. Бизниң жактагы кыргыз да осылай. “Багатугын жас болсо/өлөтугын кэри жок”. Конеше⁴ окуган гылмы бар. Нан жендер карагым. Кеше эмес бурнау гүнү келген. Бейсен алмаса/биз алайык. Олор мын жарым десем де берген тур. Айткан жерине бармайды, керс адам. Малды күтүнгө⁵ берип койдук. Ноукасы нашар дейт. Шоюн жол. Сыйырдын етинин катыгы асарлы болот. Оймуштаганын текемет⁶ деймиз.

¹ Кешик

² Тайы, таеке

³ Бир аз, кичине

⁴ Эскиче

⁵ Кайтарууга

⁶ Шырдак

V. КЫТАЙ КЫРГЫЗДАРЫНАН ЖАЗЫЛГАН МАТЕРИАЛДАР*

Кытай Эл республикасында официалдуу эмес кийинки маалыматтарга караганда 175 миңге чамалуу кыргыз жашайт. Алардын негизги массасы Шинжян областындагы Кызыл-Суу автономиялуу районунда, азыраак гана бөлүгү ички Кытайда, б. а., Фуюй уездинде жайгашкан. Шинжяндагы кыргыздар Россия менен Кытай ортосундагы чек араны аныктагандан кийин гана Кыргызстандагы кыргыздар менен байланыштымда, башка маалымат боюнча XVI кылымда көчүрүлүп барылгандан кийин байланышсыз калган. Кыргыздын негизги массасынын узак аралыкта жайгашкан Фуюйдагы кыргыздардын саны өтө аз: С.М. Абрамзондун маалыматы боюнча 460 адам, Юха Янхунендин маалыматы боюнча Уцзяцзыдагы 630 адамдын 246 адамы кыргыз болуп эсептелет. Кытай окумуштууларынын 1986-жылдагы билдиргенине караганда бу жерде кыргызча сүйлөй алган 35ке жакын гана адам калган. Мына ошол кыргыздардын сөздөрүнүн үлгүлөрү иретинде Э.Р. Тенишевдин, Юха Янхунендин аталган макалаларынан алынган сөздөр белгиленди. Ал эми Шинжян кыргыздарынын түштүк (тескей) диалектисинде сүйлөгөн сөздөрүнүн үлгүлөрү Ху И “Кытайдагы кыргыз тилинин түштүк диалектисин изилдөө” (2001) деген эмгектен алынды. Түндүк (күнгөй) диалектисинин материалдары колубузга тийбегендигине байланыштуу аларды бу китепте киргизе албадык.

Фуюй уездиндеги кыргыздардан жазылган материалдар

Киргьс “кыргыз”, киргьс гыжь “кыргыз киши”, киргьс аамыг “кыргыз эли”, киргьс сөс “кыргыз тили”, моол гыжь “монгол киши”, иргь гыжы “жалпы элдик киши”, биж иб “беш үй”, быр “бир”, игь “эки”, үш “үч”, дурт “төрт”, биш “беш”, алты “алты”, жить “жети”, сигьс “сегиз”, догьс “тогуз”, он “он”, он быр “он бир”, жибьргь “жыйырма”, отьс “отуз”, дурдьн “кырк”, бижьн “элүү”, алтън “алтымыш”, жетьн “жетимиш”, сигьзн “сексен”, догьзн “токсон”, жүс “жүз”, мин “миң”, түмөн “он миң”, син жагшы бы? “сен жакшысыңбы”, дах догьрль “дагы жолугушалы”, соньн догьрль “кийин(сонун) жолугушалы” аба “бийик”, гэхл “кел”, агыр “оор”, агьс “агыс”, акзы “ооз”, ак “ак”, сансар “күн чыгыш”, бүзег “бийик”, гетер “түндүк”, гүштег “күчтүү”, жазбаг “жапыз”, жи “же”, жис “жез”, жол “жол”,

¹ Юха Янхунен (Хельсинки). Маньчжур кыргыздарына саякат // Известия АН КР Общ. науки, №1, 1991, 59-беттен алынган материалдар.

ибе “үйгө”, илгер “түштүк”, инек “уй”, иш “тезек, кый”, ит “эт”, кра “кара”, карек “карек”, катын “катын”, кеб “кийим”, кечиг “кичиг”, кичине “кичине”, козон “коен”, сарыг “сары”, кол “кол”, кудык “кудук”, кызыл “кызыл”, кымыз “сүт”, омох “табак”, өдүк “өтүк”, семес “семиз”, суг “суу”, терген “араба”, тоссген” тойгон, тус “туз”, тухул “музоо, торпок”, узи “укта”, узыы “узун”, улуг “улуу”, унох “ук”, ус “май”, усансар “күн батыш”, шар “бука”, ысыг “ысык”, эрех “ыраак”, ябал “жаман”¹

Аты жашырын кыз².

Балдыркы заманда бир бай болуп онун бир кызы болуптур. Кыздын атыны элден жашыргандыктан эчким онун атыны билвейткен. Бай/ Шол кызымдын атыны ким тапса/ шого берем/ дейт экен. Бирок эчким тавалвай жүрөт экен. Бир күнү /бөлөк бир бай көчүп келип жатып/ бир өкүзү паткакка патып калат экен. Бай өкүздүн жанынан өтүп кетип бара жаткан кызды көрүп/ ой кыз жүктүн бир тэрэви көтөрүшүп койгун/ дейт экен. Кыз атыдан түшүп өкүздү жүк-мүгү менен мындайле чыгарып койуптур/ айран калган бай сурайт/ кимдин баласын/ атын ким. Атым бийкеч дептир кыз. Гэпти жолдун жээгиндеги токойдо жашырынып жаткан бир карышкыр угуп койуп /шол замат адамча өзгөрүп кийим кийип/ байнын алдыга барып/ бай/ кызыннын атыны тапсам мана беремсизин?/ дейт. Берем/ кана кызымнын атыны тапкын дейт/ бай/ тапсам /кызыннын аты Бийкеч дейт карышкыр/ бай увадасы бойунча кызыны онун атыны тапкан кишиге бермекчи болуптур. Кыз нимне кыларыны билвей жүрсө/ бир жөөрде тай дептир/ сени аван карышкырга бермекчи болду/ мени минип кетип кал/ саңа жардам кылам дептир. Болот/ сени алып кетейин/ деп кыз жөөрдө тайды токуп минип адамга өзгүрүлгөн карышкырды ергешип кетиптир/ өңкүргө барыптыр тай/ карышкырга угузвай мени байлап кой/ өңкүрүнү көрүп атымды карайын/ деп кайта чыгып мени мингин/ чыгып качкын дептир. Өңкүргө кирет дагы чыгып минивалып качат/ кара ооз карышкыр кувалап жүрөт/ акыры карышкыр жететиган вак болгондо/

Кара Батыр деген кишинин үйүгө кире качат/ кара ооз карышкыр шол Кара Батырдан коркот экен/ мени атпагын деп жылда бирден күчүгүнү береткен/ шого карышкыр Кара Батырдан коркуп өңкүрүнө кайтат. Кыз эренче жасанып/ Кара Батырдын үйүндө жүрөт/ Кара Батырдын энеси бар эле/ Кара Батырдын аткан кийигини кыз көтөрүп келип жүрөт. Бир күнү шум кэмпири кыздын жигит эместигин байкап калып баласыга айтыптыр. Жок/ эне бу эркек/ деп Кара Батыр ишенбейт/ онун энеси/ эрте буга дагы мылтык бер/ өкөөнөр кийик атынар/ эт көтөргөндө кыз болсо сенден аз көтөрөт/ эркек болсо сенден көп көтөрөт/ дейт. Кара Батыр енесинин дегендей иштейт/ шондо кыз бирди ашык атып алып/ он бир туйакты өзү көтөрүп/он туйагыны Кара Батыр көтөрүп келет. Кара Батыр/ эркек десе ишенбейсин эне/ менден ашык атты/ көп көтөрдү/ дейт. Ой/ бу кыз/ сен билвепсин/ эми тайынын темир үйгө солоп койсоң/ шондо кызлыгыны билесин/ дейт. Кара Батыр кыздан тайынды минип келейин/ деп суравалып темир үйгө камап кишендеп таштап/ кайтып келет. Ол кеткенден кийин/ тай кишенди үзүп үйдү тээп жүрүп/ жара качып кызга келет да/ сенин кыз экенинди билвей энеси өкөө акылдашып/ мени темир үйгө кишендеп камап таштап салды/ мен толпарлыгымдан кишенди үзүп качып келдим/ эмди сен мени минип качып кутул дейт экен/ шону менен кыз тайды токуп качат. Кара Батыр жетпей калат бир чоң суунун жагына өткөнчө жөөрде мындай дейт/ ай/ кыз мен өлөтүгөн болдум мени сой/ төрт шырагымды төрт тарапка “төрт түлүк мал бол” деп чөрүсөң/ төрт түлүк мал болот. Көрүнүмдү жерге койуп “ак сарай болгун/” десен аксарай болот/ шолорго тайанып өз турмушунду өткүз/ дейт. Кыз тайдын айтканыны иштейт/ төрт түлүк мал/ ак сарай үй болот. Кыз шу жерде омур өткүзүп калат экен.

¹ Э. Р. Тенишев. Фуюй уездиндеги кыргыздардын тили жөнүндө // Вопросы языкознания. №1, 1966, 96-беттен алынган материалдар.

² Hu I. The study of dialect of Kirghiz language in China/ – Urumchi: 2001, p: 159-163.

VI. ООГАНСТАН (АФГАНИСТАН) КЫРГЫЗДАРЫНАН ЖАЗЫЛГАН МАТЕРИАЛДАР

Той

Овал жуучу варат. Үч дөрт адам кызга жуучу варат. О кыз атасы кызыны берет. Ол үчөвгө пата кылып бир эки койду сойот. О кыздын үстүндө той волот. Бир эки чапан бир жават: үч адам болсо үч чапан төрт адам болсо төрт чапан. Онон кайтып келет. Онон тойго варат. Кыздын үстүгө варып той кылат. Овал пата тойу волот. Ого пата тойдун гөшүнү капка салып оозуну түйөт. Ого бир эки жүздүк оозуга тигет. Ону катындар чогулуп бари сөгөт. Ону сөгөлваса жазык тартат. Онон “Бизи талаш” дейт. Ун чачат. “Пата той келе жатат” дейт ... кыздын үстүндө. “Ха” деп бири бириге ун чачат. “Бизи талаш” дейт. Кыз жактан тартывалса уул жакты жазыктар кылат; уул жактан тартывалса кызды жазыктар кылат. Эк(и) үч күн той волот. Онон күйөвгө женелери үч наздым (жолу) төр наздым таваг апарат, тогуз тават апарат ого: башкасы койдун гөшү ... шондой жахши тавактарды апарат. Онон күйөвдү ырлатып келет. Бир үйгө киргизет. Күйөвдү таза жахши ырлатып келет. Эки жагынан эки күйөө жолдош ырдайт. Кол жоолук карматат женелери. Ону алып бир үйгө киргизет. Онон кыз күйөвдү таңат женелери. Кечинде бир кой сойув отко киргизет. Беш алты койду сойот. Улак чават кыздын үстүндө. Катындар бир үйдө отурат; эркектер бир үйдө отурат. Кызга көшөгө тартат. Онон ника кыйган маалда барат. Бари чогу отурат. Моллолор ника кыйат. Кыз вэкилини бир адама кайтарат уул вакилини бир адама кайтарат. Онон кыз гиңшылатат. Онон бир адам “ха” дев өлөн айтат. “Чач сылар” дейт чачыны сылайт. Жүздүк байлайт. Онон бир эки молло келип ника кыйат:

- Кызды кабул туттунбу? дейт.
- Кабул туттум, дейт.
- Уулду кабул туттунбу? дейт.
- Кабул туттум дейт.
- Адама вакилини кайтардынбы? дейт.
- Кайтардым, дейт.

Молло никесини кыйат. Аллаху акбар. Халас.

Той ыры

(Олоң)

Тойхананын эшигин о тойлой келдик
Алтын сака колго алып о ойлой келдик
Тойхананын эшигин о тойдур бүгүн
Душман кете дос келели о күндүр бүгүн.
Сой худанын казынасы эл көрүчө
Жо худанын ажынасы ким көрүчө
Келиң өлөн айталы го бирдей болуп
Савагыдан ачылган о гүлдөй болуп
Саракканнан келедүр о сапар тавак
Мен бир өлөн айтайын о савак савак
Айт айт десең өлөннү о бир де айтайын
Жыгылганда сүйөгөн о пир де айтайын
Атан менен эненди о мак(а) айтайын
Азирети пирибиз о Махамматты
Ич кайсы го мен кошбойо жак(а) айтайын
Торгой оту чыккан жер о тегин эмес
Пөпөлөвөй карчыгаң о жемин жевес
Белин айдай бет айдай о сулуулардын
Ак бетиден бир өпсөң о өлдүм девес
Карчыганын тууру о кайын жыгач
Кандай вайдын кызысын о кашын кыйгач.
Айт айт десең өлөннү о бир де айтайын
Атан менен эненди о мак(а) айтайын
Азирети пирибиз о Махамматты
Ич кайсы го мен кошбойо жан(а) айтайын
Дайым менин мингеним о селтен сары
Серкили жок сулулар о кимнин жары
Сулу волсо жигиттин о сүйгөн жары
Суктанышыв ойнор го о тентуштары
Дайым менин мингеним о чав нарчы вар
Жаныварым жоргосу о чарканча вар
Байлар өлсө бир вазар о алганча вар
Кыз да өлсө кызыл гүл о солгончо вар
Жигит өлсө кыйамат о болгончо вар
Жалгыз өлсө шам чыгар о өчкөнчө вар
Илава кыз илава о той сеники
Жибек менен чирмаган о чий сеники

Ар өргөдөй тигилген о үй сеники
Ондо варсаң кайнатар кайнэнэн о орун базар
Илава кыз илава о той сеники
Хайрылгырдын энеси о кайрылсаңчы
Карай чачым кетти деп о жыгласаңчы
Бурулгурдун энеси о бурулсаңчы
Бурма чачым кетти деп о жыгласаңчы
Ак көйнөгүн түймөчүн о чечти кызың
Ак сүтүнө пейил волуп кетти кызың.

(Бул өлөң Тергенгорумдудагы улгайган адам Юсуф Пакайдан
5.08.1978-жылы жазылып алынган.
Караңыз ал тууралуу Реми Дордун аталган эмгегин.)

VII. ТҮРКИЯ КЫРГЫЗДАРЫНАН ЖАЗЫЛЫП АЛЫНГАН МАТЕРИАЛДАР*

Карагундуз к.

Кэл бодош

Бир үч ага/ а/ ини бар экен. Кичиги кэл Бөдөш экен. Ана ол бейбүт неме экен. Малы-пулуьну сатып ээ/ол эк/и/ агасынын күнүктүрбөптүр. Тан эткенден кийин бэй когот/ чэй-пэй кылат. Бөдөш уктамыш болууп/ коңуруктап жататыгандай.

- О Бөдөшүм коп! Күн чак түш болду/ бүгүн мен бир түш көрүпмүн. Сен уктап лә жәтәсин/ жәтип түш көрсөм/ атыңдын пту сынып калган/и/миш, чарыгыңды ит жев алган/и/миш дейт.

- Торлу гашка болсо биздикидир/ бокту гашка болсо сиздикидир/ биздин ат пәйләгән жерде болсо сиздикидир/ сиздин айактагыстагы чарык болсо меникидир дейтугандай.

Караса байдын чарыгын ит жев алыптыр/ атынын пту сынып калыптыр. Ээ/ бу да болсо Бөдөштүн иши экен дейт тагы/ анан...

- Бөдөшүм эми бүгүн кайтабысың? дейт. Ооба бай ава кайтамын! дейт.

- Эмесе мен бүгүн койго барамын. Кайтсаң эми сен кудаага аманат!

- Эже сиздин кызыңызды мен пашаанын кызынын тойуна кычырып келдим эде. Байавама эйтсәм кошуп персин/ башы-гөзүн жууп жазап түзөп деп шондой деди. Тойго кошуп периң! дейт.

- Ии айланайын/ кызым тойго да барвайт/ тойду да гөрвөйт/ байдын кызынын да тойуга барвайт/ пашааныны кызынын да тойуга барвайт. Өзүмдүн жәнимдә отурат. Гелжиреп/ бай эйтсә да ким айтса да гелжирепти дев/ анан ушундай дейт. Дев ол онон чыгып анан берведиви деп бакырат.

- Об пер пәдәрына наалат! О пер отанкөрүгачикай! Об беер/ бер” деп бакырат.

- Ана бер дев жатат дейт. Анан кыздын башы-гөзүнү жуват тагы/ жууп-тарап әнән кәл Бөдөшкө учкаштырып перет. Анан алың келеверет.

Бир маалда бай келет/ койдон келип:

* Бул материалдар белгилүү топонимист Кадыралы Конкобаевдин 1990-жылы Түркиядан алып келген магнитофон тасмаларынан атайын кагазга түшүрүлүп автор тарабынан транскрипцияланды.

- Байбиче кыс кайда кетти? дейт.
 - Тойго гетти...
 - Кайдагы тойго?..
 - Кэл Бөдөшкө к/о/шуп пердим!...?
 - Оо-бо-бой! ow!/ Мен/и/н чарыгым сөгүлүп кетти/ шибеге деген эле ол. Шибегени бер! деп бакырган эдем мен дейт. Оббо/ пәдәринә нәэләт/этән көрүгө чикай энди жәниңин чыгып кетпедиви бала/ мен кандай кылайын? дейт. Ээ бу дә болсо Бөдөштүн иши экен/ эми саарлап онун аркасыдан кууп бир баләә килып бәрәйин дейт.
 Бөдөштүн айлыга барат.
 - Ассалом алейкум, - деп чыга калып байдын атын алып/ пәйләйт/ үйгө киргизет. Мийманканага ле кирели дегилек/ мийманканага киргизет/ ондон ана отургузуп койот тагы: Кана бай ава жакшы келдинерви/ өндүш келдинерви? Мен дагы силерди эртеге чыгып кычырып келейин дев отурат эдем/ ниетибис калыс экен девилеб дев энән/ мийман кылат/ бир койду сойот/ гөшүнү казанга салат. Зайыбы ичегисин жууп калат.
 - Байбиче/байбиче! покту-кардын жуувай кой дейт. Бөш үнү жуувай койот. Оо чен гөш пшат. Гөш пшкандан кийин энән гөшүнү/ энән миймәндәргә тәртип перет/ о гөшүнү жейт/чәйини верет. Энән о бир мәлгә чен гептешип отурат.
 - Ээ Бөдөшүм/ эми түнгө мәәл волду/ эми бис уктайлы/ жәтәйли дейт.
 - Бай ава/ жатпасакпы эле? дейт.
 - Жо жатпасак болвойт/ гәп боловуз/ уйку келди дейт. О коп байбиче/ төшөк сал/ бәйдин алдыга/дейт. Төшөк салат. Бай жерге төшөккө отурат.
 - О байбиче кел/ мага гөш болсо ап кел дей. Бир тавак гөш алып келет.
 - О бай ава ушуну туурап жейли дейт.
 О туурап/ туздан куйуп ортодон жейт тагы/ Бай ава/ эми/ сиздин кызыңызды мага бересис энди. Эми алпкетип имне кыласыз? Эми болору волду/ бойоу канды/ сис алпкетериңиз да калвады дев ушундай дейт.
 - Ээ бердим энди/ сана бервей ону имне кылайын/ деп кысыны верет.
 - Эмесем/ мен Бөдөшүм кайтайын эми кызды бердим сана. Эми дагы катташып жүрөбүс дейт.
 - Эми Бай ава/ кайтсаңыз кайтыңыз. Бай ава тагы бир алдашып алвайлыгы? дейт.

- Алдашсак алдашалы! дейт.
 Жүрүнүс эмесе/ оо жарым жолго чыгып/ аравыздан ат салып анан жетесис/ мен бийакка келем / алдашавыс дейт.
 Макул дев энән гептешип келе верет/ келе верет. Каак кыйла жерге келгенде/ Ээ мен бейтаалай жанмын/бейнашип да. Менин ал калтам үйдө калыптыр/о мен сизди алдай алмайм. Атыңызды мана бериниз мен жетип барып алп келе калайын/ ага чейин сис ушунда отуруп турунус/ анан алдашалы/ дейт.
 - Эмесем/чапчан барып ап келе калгын/ деп аттан түшүп атты берет. Атка минип араак барып/ мен имне келем? дейт. Ии алданганым ушул эмеспи/ эми кандай кыласыз? деп/ атыны минип алып качып кетиптир. Бай ошон/он/ жөө калып энән үйгө келиптир. Кэл Бөдөш шонтип бакты-муратыга жетиптир.

(Нурдинов Жээибектен 29.07.1983-жылы магнитофон тасмасына түшүрүлгөн. Ал текст кыскартылып жазылды.)

Шунтип ишимиз бүгтү. Менин исмимиз Захир, атым Жээибек.

Кав ошзу кийиз/
 Кар болсун буйуз/
 Кой баласы ишек/
 Ону таппаган эшек/ тап дейт.
 Онун жәндирмәгин әйтәт.
 Кав ошзу кийиз имей имне?
 Кар болсун буйуз имей имне?
 Кой баласы ишек имей имне?
 Ону таппаган ишек имей имне? деп
 Аркам кыйак
 Алдым шыбак
 Тептим терек
 Миндим бешик

Жовобу:

Аркам кыйак деген/ аттын куйругу
 Алдым шыбак деген/ аттын жалы
 Тептим терек/үзөңгү/ атка ээр токулат
 Миндим бешик дейт/ ээрге минет.
 Айтып койдум түгөндү. Каттык әйтәмби/ әстә әйтәмби?
 -Бирден әйтә вер дә.

Агача каан Манас

Түркүчө мен биртике Манас сүйлөп перейин.
Бар экен да жог экен/ ач экен да тог экен. Бөрү бөкөн экен/
куйругу сөпөг экен/ айуу апан экен/ куйругу тапан экен/ түлкү
төмөн экен/ куйругу төмөн экен. Ушу Жакып пай бар экен/ малы
көп экен да баласы жог экен. Бир күн эли - журту нэзир¹ кылып/
ол бэйди кычырыптыр². Бэйди кычыргандан кийин эйтә тулга-
нын эйтәт.

Балалууга балалуудай гөш бердинер/
Баласи жок бай Жакыпка

Көзүн ойгон көр чокун/
Кулагын ойгон куу чокун/
Туурамдан калган чарымды
Тууросыз калган карынды/
Койчуларды баш кылып
Ону бешөвүн тэрттинэр дейт
Балалуунун баласын кайтар/
Баласи жок бай Жакыптын энесинен кайтар дейт.
Балалууга балалуудай гөш тэртэт.
Баласы жок бай Жакып
Көзүн ойгон кыл чокун/
Кулагын ойгон куу чокун/
Туурамдан калган чарымды/
Тууросус калган карынды/
Койчуларды баш кылып
Анын бешөвүн тэртти эй дейт.
Ие болбосун деп онон бир ошзуга салып/
Мынан бир ошзуга салып/
Шунун энт ичкендей сөргәрип/
Уу ичкендей кубарып
Эстыңкы эрдин тиштейт дейт/
Үстүнкү эрдин кестейт дейт.
Этәңе нәэләт әлэнттин/
Әнәнә нәэләт сийгектин
Сенин төвөнөн төрт түй алвасам/
Төрүнө төрт чәрчи отту жакпасам/
Менин энәнен беш түй алвасам

¹ Тилек, түлөө

² Чакырыптыр

Беш чәрчи отту жакпасам/ дев онон
Кайра бир камчылып жөнөй тургандай. Апул-сапул неме кен/
жүгүрүп жетип келип кавар кылат. Келип Кан Жакыптын ачуусу
келип сени урганы келе жатат/ енди кандай кыласың дейт.

- Мен кандай кыламын Кудай бервеген баланы дев отура тур-
гандай. Ого чен келет/
Этәңе нәэләт әлэнттин/
Әнәнә нәэләт сийгектин/
Сенин төвөнөн төрт түй алвасам/
Төрт чәрчи отту жакпасам/
Менин энәнән беш түй алвасам
Беш чәрчи отту жакпасам
Сен ууул бала туувапсың/ Эми мен кетем дейт.

- Ээ мен кандай кылайын кудай бервеген баланы. Эми бир
нэзири кылгын/ тилек тилегин кудаадан. Анан бир неме болоор
дейт.

- Ээ менин эсиме бир доло тийиптир/ эсимди кудай алып-
тыр/ деп койду сойуп короо-коңшуну кычырат/ атты сойуп арка
журтуң кычырат/ төөнү сойуп төгөрөк журтун кычырат. Бир уулу
бала версин деп бата верер деп/огочен гөшүн тартып перет. Гөшүн
тартканнан кийин “Олло акбар Жакыптын түмөнүнөн түңүлсүн/
түндүгүдөн кийирсин/ мындан бетер бай болсун” деп туруп кете
тургандай. Ого капа болуп/ ыйлап экөө/ эки жерде ыйлап отурат.
Ого чен бир аксакал адам келип эшиктен кирип келгенде бир
тешиктен киргендей/ ак сәлөөси вар/ аса тайагы вар. Ассалома-
лейкум дейт. Алейкусалам дейт. Имне волуп/ капа волуп ийлеп
отурган адамсың дейт.

Мен малым вар/ дүнүйөм толо уул балам жог эде/ мен нэзи-
римчи кылып/ пүтүн эли-журтумду кычырып неме кылсам/оос-
дорудан бир уул бала версин деп чыкпады. Мен ошого капа бо-
луп отурамын дейт.

- Ээ ажоо адам экенсиң/ маңа вер кудай неге баш бервесин”
Келе гөшүң болсо алып кел дейт.

Кемпирим гөшүң барвы? дейт. Гөштөн калваптыр дейт.

Туурамдан калган чарым вар/
Тууросус калган карын вар/
Көзүн ойгон көр чокун/
Кулагын ойгон куу чокун кал/ы/птыр дейт.

- Э келе биритке төшүдөн алпкел/ ону дейт. Ол апкелет. Жейт.

Жеп пир жөрт/ и/алма/ бир п/үтүн алма верет. О кеткеннен кий-

ин жәрти алманы өзү жеп/ п/ү/түн алманы зайыбына верди дейт.
Эшиктен чыкканын билвейт дейт/ киргенин да билвейт дейт.

Ол кеткеннен кийин жүрөверет/ жүрөверет. Караса зайыбы-
нын бойуга боп каптыр! Ээ кудай буйруса бизге бир перзент бере
тургандай деп/ кудайдан тилешип куш болушуп жатат. Бир күнү
анан баласы карында/ товуш кылат:

Мандалектен көчүнөр/

Бир күнчөлүк барыңыр/

Кудайдан тилек тиленер/

Түндө да түнөк түнөнөр/

Ондө ле түшүп парыңар/

Эки суунун урушуш/

Эки тоунун куйулуш/

Ондө түшүп парыңыр/

Эки суунун урушун/

Эки тоунун куйулуш/

Ондө түнөк түнөнөр/

Кудайдан тилек тиленер/

Ондө ле түшүп парармын/

Ондө ле түшүп келвесем/

Үч күнчүлүк барыңар/

Ондө ле түнөк түнөнөр/

Кудайдан тилек тиленер/

Ондө ле түшүп келермин/

Алты карын майдын ордун айтыңар/

Агалар болсун жолуңар/

Жети карын майдын ордун айтыңыр/

Жеңелер болсун жолуңар дей тургандай/

Ого чен/ көчүп алып үч күнчүлүк парат дейт/

Тигилер бир түнөйт дейт/

Кудайдан тилек тилейт дейт/

Ондө ле т/ү/шүп келвейт дейт/

Эк/и/ күнчөлүк парат дейт/

Эки суунун урунуш/

Эки тоонун бурулуш/

Эки суунун куйулуш/

Ондө түнөк түнөйт дейт/

Кудайдан тилек тилейт дейт/

Ондө ле түшүп келбейт дейт.

Үчүнчү күнү барат дейт.

Күндө ле түнөк түнөйт дейт/
Кудайдан тилек тилейт дейт/
Анда ле түшүп келбейт дейт..

- Ээ биздин калп эле амалдап койгон немедей экен дөв экөө/
эки жерде капа болууп/ ыйлаап шондо отургандай. Бир мөөлдө
жердин кеткен агым жери бар экен ошо жер катып параткандай.
-Ээ байбиче!

(Нурдинов Жээнбектен 29.07.1983-жылы
магнитофон тасмасына түшүрүлгөн тексттен үзүндү).

Мазмуну

КИРИШ СӨЗ	3
I. КЫРГЫЗСТАНДАГЫ КЫРГЫЗ ДИАЛЕКТИЛЕРИНИН МАТЕРИАЛДАРЫ.	14
ТҮНДҮК ДИАЛЕКТИ:	14
1. Талас говорунун материалдары	15
2. Чүй-Нарын говорунун материалдары	23
3. Ысыккөл говорунун материалдары	38
4. Аралаш (чек ара) говорлорунун материалдары.	42
ТҮШТҮК-ЧЫГЫШ ДИАЛЕКТИ	53
1. Чыгыш говорунун материалдары	54
2. Түндүк-батыш говорунун материалдары	66
ТҮШТҮК-БАТЫШ (ИЧКИЛИК) ДИАЛЕКТИ	72
II. ӨЗБЕКСТАН КЫРГЫЗДАРЫНАН ЖАЗЫЛГАН МАТЕРИАЛДАР	87
1. Ичкилик эмес (чыгыш) говорлорунун материалдары	88
2. Наманган областындагы Желкон к. кыргыз говорлорунун материалдары.	92
3. Түштүк-батыш (ичкилик) говорлорунун материалдары	95
III. ТАЖИКСТАН КЫРГЫЗДАРЫНАН ЖАЗЫЛГАН МАТЕРИАЛДАР	104
1. Памир (Мургаб) кыргыздарынын материалдары	105
2. Жергетал кыргыздарынын материалдары	109
IV. КАЗАКСТАН КЫРГЫЗДАРЫНАН ЖАЗЫЛГАН МАТЕРИАЛДАР*	116
V. КЫТАЙ КЫРГЫЗДАРЫНАН ЖАЗЫЛГАН МАТЕРИАЛДАР	121
VI. ООГАНСТАН (АФГАНИСТАН) КЫРГЫЗДАРЫНАН ЖАЗЫЛГАН МАТЕРИАЛДАР	124
VII. ТҮРКИЯ КЫРГЫЗДАРЫНАН ЖАЗЫЛЫП АЛЫНГАН МАТЕРИАЛДАР	126

Илимий басылма

Жумалиев Ж., Ормонбекова А.

КЫРГЫЗ ДИАЛЕКТОЛОГИЯСЫ БОЮНЧА ХРЕСТОМАТИЯ

*(Жогорку окуу жайларынын кыргыз филологиясы
факультетинин студенттери үчүн окуу куралы)*

Корректору *Фаризат Курамаева*
Тех. редактору *Жумагүл Сооронкулова*
Компьютердик калыптоочу
Назгуль Чомоева